

ЗАТВЕРДЖЕНО

Наказ Вищого навчального закладу
Укоопспілки “Полтавський університет
економіки і торгівлі”
08 липня 2015 року № 152-Н

Форма № П-4.04

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ
“ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ”**

Факультет харчових технологій,
готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
Форма навчання денна

Кафедра туристичного та готельного бізнесу

Допускається до захисту
Завідувач кафедри

„_____” _____ 2020 р. Г.П. Скляр

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

***На тему* “РОЗВИТОК ТУРИЗМУ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ:
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ”**

зі спеціальності 242 Туризм
освітня програма «Туризм» ступеня бакалавра

Виконавець роботи Сопельняк Ігор Олегович

(підпис, дата)

Науковий керівник д. геогр. н., проф. Шуканов Павло Васильович

(підпис, дата)

ПОЛТАВА – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.....	6
ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ	6
1.1. Соціально-економічні чинники розвитку туризму в регіоні.....	6
1.2. Природно-ресурсна база розвитку туризму в регіоні.....	20
1.3. Історико-культурні ресурси регіону як чинник розвитку туристичної діяльності	29
РОЗДІЛ 2.....	40
ОЦІНКА РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ РЕГІОНІ	40
2.1. Організація туристичної діяльності в регіоні	40
2.2. Особливості розвитку туристичної інфраструктури в регіоні	53
2.3. Основні напрями вдосконалення розвитку туризму в регіоні	63
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	69
ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ	71
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Процес реформ на шляху до децентралізації та євроінтеграції України зумовив актуалізацію розвитку тих галузей економіки, які можуть у короткотривалій перспективі дати поштовх соціально-економічному зростанню регіонів та поліпшенню інвестиційного іміджу країни загалом. Зокрема, це стосується розвитку туристичної індустрії. Проте довгий час до туристичної галузі у країнах пострадянського простору ставились не як до економічної індустрії, а як до галузі соціальної сфери.

За експертними підрахунками, потенційний обсяг ринку української туристичної індустрії за умов ефективного стратегічного менеджменту в'їзного та внутрішнього туризму може дорівнювати близько 10 млрд. дол. США. доларів США. Однак більшість управлінців як загальнодержавного, так і місцевого рівня поки не сприймають туристичну сферу як галузь економіки. Це призвело до другорядного значення державної політики у сфері туризму та відсутності комплексного розуміння розвитку галузі. Так, у більшості програм соціально-економічного розвитку областей та міст, зокрема на Чернігівщині та у місті Чернігові, не представлено ґрунтовної аналітики розвитку галузі, а також якісних та кількісних прогнозів на наступний період.

Дослідженням проблем туристичної діяльності, її впливу на розвиток регіонів, присвячено багато наукових праць учених, серед яких: О. Амоша, Д. Корнева, М. Мальська, Л. Мазуркевич, М. Орлович, В. Павлов, А. Панасюк, В. Руденко, Д. Стеченко, О. Шаблій, Л. Шевчук та ін. Особливості соціально-економічного розвитку Чернігівського регіону у своїх працях розглядали С. Шкарлет, В. Удовиченко, М. Бутко.

Мета роботи полягає в дослідженні теоретичних та прикладних аспектів використання природно-ресурсного потенціалу як складової сфери туризму у Волинській області та аналізу показників, що характеризують стан туристично-рекреаційного комплексу регіону, узагальнення тенденцій розвитку, вивчення проблем, які потрібно вирішити. Досягнення поставленої мети забезпечується

виконанням наступних взаємопов'язаних завдань:

- виявити соціально-економічні чинники розвитку туризму в регіоні;
- вивчити природно-ресурсну базу розвитку туризму в регіоні;
- оцінити історико-культурні ресурси регіону як чинник розвитку туристичної діяльності;
- дослідити організацію туристичної діяльності в регіоні;
- проаналізувати особливості розвитку туристичної інфраструктури в регіоні;
- вивчити та запропонувати основні напрями вдосконалення розвитку туризму в регіоні.

Об'єктом дослідження є процес туристичної діяльності у Чернігівській області. Предметом дослідження є теоретичні, методологічні та практичні підходи у дослідженні стану та перспектив розвитку туризму в Чернігівській області.

Для розв'язання визначених завдань роботи, досягнення мети використовувався наступний комплекс взаємодоповнюючих методів дослідження: загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема, методи системного аналізу, методи причинно-наслідкового аналізу, методи порівняльного аналізу, методи прямого структурного аналізу, узагальнення, SWOT-аналізу. За допомогою аналітичного методу здійснено підбір інформації за темою. Використовувався метод економіко-статистичного аналізу.

Інформаційною базою слугували: законодавчі та нормативно-правові акти України, що регламентують діяльність у галузі туризму, матеріали Державної служби статистики України та Департаменту культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської обласної державної адміністрації, праці вітчизняних та зарубіжних вчених з проблем дослідження організації сфери туризму на регіональному рівні, публікації в наукових періодичних видань, статистичні бюлетені туристичної діяльності, матеріали науково-практичних конференцій, електронні дані мережі Інтернет.

Окремі положення кваліфікаційної роботи були апробовані та

опубліковані в матеріалах X Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Мережевий бізнес: становлення, проблеми, інновації» (м.Полтава, 27-28 квітня 2020 року).

Структурно робота складається з двох розділів, вступу, висновків, переліку інформаційних джерел, додатків. У роботі налічується 8 таблиць, 11 рисунків, 3 додатки (у них 5 таблиць та 2 рисунки), перелік інформаційних джерел налічує 64 найменування.

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

1.1. Соціально-економічні чинники розвитку туризму в регіоні

Чернігівська область розташована у північно-східній частині України. Межує на заході з Київською, на півночі з Гомельською областю Республіки Білорусь та з Брянською областю Російської Федерації, на сході – з Сумською, на півдні – з Полтавською областями України. За розміром території (31,9 тис. км²) Чернігівщина займає третє місце серед інших областей України.

Активом області є значний історико-культурний та природно-рекреаційний потенціал, близькість до столиці України та кордонів з Російською Федерацією та Республікою Білорусь, що підкреслює транзитне значення регіону. Територією області проходять міжнародні автошляхи Санкт-Петербург – Одеса та Москва – Київ.

Говорячи про економічні трансформації в Україні, необхідно відзначити, що їх дія негативно вплинула і на розвиток економіки Чернігівського регіону. Про достатньо складну економічну ситуацію області свідчить невпинне зниження рівня основних узагальнюючих показників економічного стану регіону, згідно з якими Чернігівщина посідає лише 19 місце в загальноукраїнському рейтингу.

Аналіз галузевої структури господарського комплексу Чернігівської області свідчить про відносно невисокий рівень індустріального розвитку порівняно з іншими регіонами України. Найбільш перспективними галузями промисловості для інвестування в області є: харчова і легка – зі швидким періодом окупності, нафтогазовидобувна і хімічна – з високим рівнем прибутковості, а також наукоємні галузі машинобудування. Агропромисловий комплекс належить до найважливіших сфер економіки області.

Транспортна доступність відіграє важливу роль у формуванні економічного потенціалу регіону, зокрема і рекреаційного. Враховуючи

унікальність географічного положення Чернігівської області, її транспортна система набуває міждержавного значення. Враховуючи забезпеченість транспортної системи Чернігівщини всіма видами транспорту, все-таки необхідно відзначити домінування в ній автомобільного транспорту [9].

Однією з головних умов сталого розвитку, курс на який взяла Україна, є соціальна стабільність у суспільстві, рівень якої є своєрідним виміром розвиненості держави. Соціальний стан області за багатьма показниками є гіршим, ніж в інших регіонах України. Природне відтворення населення характеризується глибокою демографічною кризою. На демографічну ситуацію області, окрім «старіння» населення, впливає також і стан охорони здоров'я, який безпосередньо залежить від можливостей суспільства створити дійові механізми достатнього фінансування та ефективного управління у сфері охорони здоров'я, забезпечення безпечних умов праці з дотриманням норм трудового законодавства, а також екологічної ситуації в регіоні. Однією з найгостріших проблем є зростання захворюваності населення на туберкульоз, стрімко поширюються ВІЛ-інфекція та СНІД. Як і в межах України, спостерігається досить високий рівень захворюваності на новоутворення, хвороби системи кровообігу, сечостатевої та ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин, травматизм. Досвід показує, що більшість вищезазначених захворювань легше попередити, ніж вилікувати. Але не можна не враховувати і той факт, що в основному вищеперераховані захворювання, які можуть спричинити смерть, часто є наслідком нерівномірного розподілу часу праці і відпочинку, мінімальними доходами населення, що не дозволяють планувати відпочинок, заохочення працівників роботодавцями до ненормованого робочого дня всупереч трудовому законодавству, зменшення фінансування оздоровчих програм з боку бюджетних установ та фондів соціального страхування, „немодність” пропаганди здорового способу життя. У цьому випадку одним із необхідних напрямів державної політики може виступати забезпечення ефективних умов для розвитку рекреаційної сфери діяльності як дієвого засобу відновлення

здоров'я населення.

Чисельність наявного населення в Чернігівській області, за оцінкою, на 1 квітня 2020 р. становила 988059 осіб. Упродовж січня-березня 2020 р. чисельність населення зменшилася на 3235 осіб. Зменшення чисельності населення області відбулося за рахунок природного скорочення – 3187 осіб та міграційного скорочення – 48 осіб. Порівняно із січнем-лютим 2019 р. обсяг природного скорочення зменшився на 725 осіб. Упродовж січня-лютого 2020 р. народилися 1030 малюків. Кількість померлих склала 3065 осіб.

Мірою соціальної напруги є рівень безробіття. Однак останнім часом в області спостерігаються вагомі зрушення в напрямку зниження рівня безробіття. В умовах дефіциту робочих місць на селі створені умови для розвитку екологічних видів рекреаційної діяльності, що здатні вплинути на рівень зайнятості сільського населення та підвищити його матеріальне забезпечення.

За результатами обстеження робочої сили кількість зайнятого населення у віці 15 років і старше у 2019 р. становила 437,7 тис. осіб, а у віці 15–70 років – 435,8 тис. осіб. Кількість безробітного населення віком 15 років і старше та у віці 15–70 років складала по 49,3 тис. осіб. У 2019 р. рівень зайнятості населення віком 15 років і старше становив 50,8%, а серед населення віком 15–70 років – 58,9%. Рівень безробіття серед робочої сили віком 15 років і старше складав 10,1%, а серед осіб віком 15–70 років – 10,2%.

Індекс сільськогосподарської продукції в січні-березні 2020 р., за розрахунками, становив 98,8% до січня-березня 2019р., у т.ч. в підприємствах – 102,9%, господарствах населення – 93,9%.

У січні-лютому 2020р. експорт товарів становив 152,9 млн.дол. США, імпорт – 52,4 млн.дол. Порівняно із січнем-лютим 2019 р. експорт збільшився на 17,6% (на 22,9 млн.дол.), імпорт зменшився на 13,1% (на 7,9 млн.дол.). Позитивне сальдо становило 100,5 млн.дол. (у січні-лютому 2019р. також позитивне – 69,6 млн.дол.).

Оборот роздрібної торгівлі, який включає дані щодо роздрібного

товарообороту підприємств (юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців), основним видом економічної діяльності яких є роздрібна торгівля, у січні–березні 2020 р. становив 4883,9 млн.грн, що в порівнянних цінах на 8,5% більше від обсягу січня–березня 2019 р.

Вагомим фактором, що визначає ступінь соціального розвитку, якість життя, в тому числі і вектор рекреаційної діяльності, є матеріальна забезпеченість населення. Переважна частка населення регіону (61,2%) отримує середньодушові загальні доходи, які є нижчими за середній рівень. Отже, сучасний стан матеріального забезпечення більшості населення області поки що не створює умов для повноцінного задоволення рекреаційних потреб.

Середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій у квітні 2020 р. становила 8697 грн, що в 1,8 раза вище рівня мінімальної заробітної плати (4723 грн). Порівняно з березнем 2020 р. розмір середньої номінальної заробітної плати зменшився на 0,4%, а за останні 12 місяців (відносно квітня 2019 р.) збільшився на 5,8%.

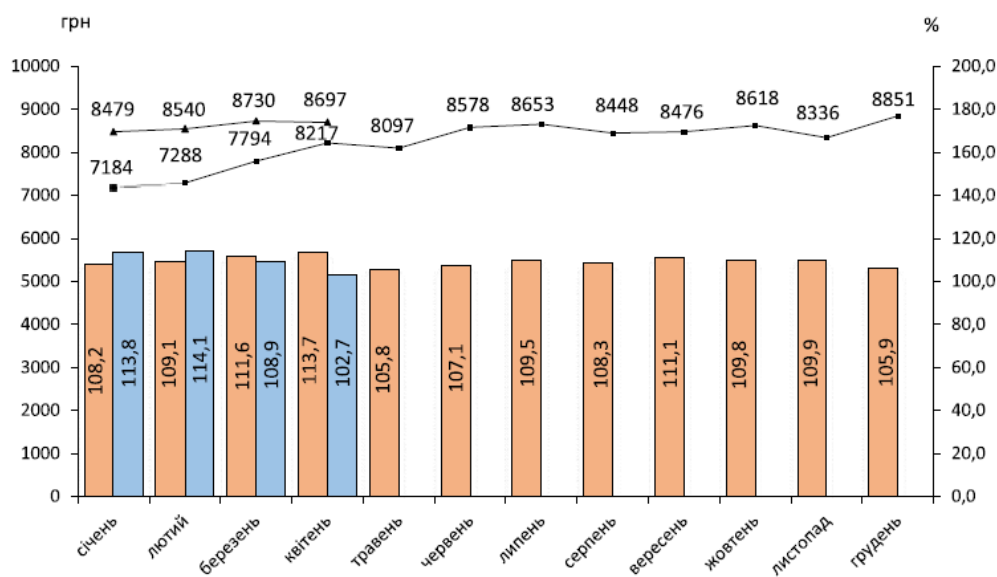

Рис. 1.1.1 Динаміка середньої заробітної плати, за [13]

Споживчі ціни у квітні 2020 р. порівняно з попереднім місяцем в області зросли на 1,0%, в Україні – на 0,8%; з початку року в області ціни зросли на 2,0%, в Україні – на 1,5 %.

Ціни на продукти харчування та безалкогольні напої в області за січень–

березень зросли на 1%. Тютюнові вироби стали дорожчими на 6,4%. Цікавою є структура структура сукупних витрат населення (в якому майже половина витрат припадає на продукти харчування) та диференціація життєвого рівня населення (див. табл. 1.1.1 та 1.1.2 та рис. А.1 та А.2).

Таблиця 1.1.1

Структура сукупних витрат населення, за [13]

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	2973,2	3376,4	3496,9	3784,1	3847,9	5071,1	5508,4	7307,8	9159,3
Структура сукупних витрат домогосподарств	відсотків								
Споживчі сукупні витрати	85,3	86,3	82,2	83,9	86,9	90,2	90,2	87,7	87,3
продукти харчування та безалкогольні напої	56,1	54,9	50,4	51,3	51,3	52,6	50,2	45,9	45,7
алкогольні напої, тютюнові вироби	2,6	2,8	2,4	2,4	2,6	2,6	2,7	2,1	2,4
непродовольчі товари та послуги	26,6	28,6	30,6	30,2	33,0	35,0	37,3	39,7	39,2
в тому числі									
одяг і взуття	4,3	4,1	4,6	4,8	5,4	5,0	4,8	4,9	5,5
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	7,9	7,8	7,2	7,3	8,2	9,9	14,0	15,1	13,6
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,2	2,4	1,9	2,0	2,5	2,4	1,8	1,9	2,5
охорона здоров'я	3,3	2,8	4,2	3,1	4,6	5,6	4,9	4,2	4,1
транспорт	2,7	4,2	3,8	3,7	3,2	3,5	3,5	4,2	3,5
зв'язок	2,1	1,9	2,5	2,6	2,7	2,2	2,3	2,3	2,2
відпочинок і культура	1,2	1,4	1,8	2,0	1,9	1,5	1,1	1,5	2,2
освіта	0,5	0,7	1,1	1,0	1,1	1,1	0,7	0,9	0,8
ресторани та готелі	0,9	1,5	1,7	1,8	1,3	1,4	1,5	2,1	2,1
різні товари і послуги	1,5	1,8	1,8	1,9	2,1	2,4	2,7	2,6	2,7
Неспоживчі сукупні витрати	14,7	13,7	17,8	16,1	13,1	9,8	9,8	12,3	12,7
Довідково: оплата житла, комунальних продуктів та послуг	6,0	6,1	6,0	6,2	6,6	8,4	13,0	14,1	12,5

Таблиця 1.1.2

Диференціація життєвого рівня населення, за [13]

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму:									
тис.осіб	228	85	53	69	50	18	19	21	12
у відсотках до загальної чисельності населення	4,9	9,8	6,1	8,2	6,0	2,0	2,3	2,6	1,3
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму:									
тис.осіб	316	397	256	177
у відсотках до загальної чисельності населення	37,0	46,9	31,1	21,0
<u>Довідково:</u> середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176,0	1227,3	1388,1	1603,7	1744,8
середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	2257,0	2642,4	2941,5	3262,7
Децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	2,5	3,2	2,6	2,5	2,3	2,4	2,3	2,6	3,0
Децильний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	3,6	3,4	3,6	3,9	3,8	3,3	2,9	3,1	4,3

Спостерігається своєрідний парадокс, а саме: виступаючи необхідною умовою підтримки нормальної життєдіяльності людини, рекреація в той же час є недоступною для більшості населення. Аналіз сукупних витрат домогосподарств Чернігівського регіону свідчить про переважання продовольчих витрат у загальній сумі споживчих сукупних витрат, хоча необхідно відзначити постійну тенденцію до зменшення цієї категорії витрат. Рівень освіти є своєрідною рушійною силою, яка розширює інтереси людей, і, як наслідок, сприяє вибору форм і засобів задоволення рекреаційних потреб.

Практика показує, що чим вищий рівень освіти, тим більше потенційний рекреант потребує інтелектуального відновлення і зорієнтований на такі види рекреаційної діяльності, як: туризм, отримання культурних послуг. Достатньо високий рівень освіти місцевого населення Чернігівського регіону підтверджують дані Головного управління статистики у Чернігівській області, згідно з якими область займає 9 місце в загальноукраїнському рейтингу за величиною інтегрального індексу рівня освіти, хоча необхідно відзначити, що динаміка 2000-2018 рр. свідчить про зниження рейтингових позицій області з 5 сходинки [6]. Також необхідно зазначити, що одним із напрямів підвищення конкурентоспроможності рекреаційного потенціалу регіону є підготовка висококваліфікованих працівників цієї сфери діяльності. Від теоретичної і практичної підготовки персоналу сфери рекреації залежить якість надання рекреаційних послуг, ступінь задоволення рекреантів, а значить і повнота використання наявного рекреаційного потенціалу.

Невтішна ситуація щодо багатьох показників соціально-економічного стану Чернігівського регіону вимагає невідкладного вирішення найважливіших проблем області, в тому числі і за рахунок позиціонування рекреаційної діяльності.

З метою визначення стратегічних орієнтирів подальшого розвитку рекреаційного господарства доцільним є детальний аналіз основних переваг та недоліків, що мають місце у функціонуванні рекреаційної сфери Чернігівщини [62].

Стан навколишнього природного середовища. Регіон характеризується екологічною сталістю нижче середньої та займає 14 місце в загальноукраїнському рейтингу. Однак необхідно відзначити, що таку сходинку регіон посів внаслідок низького забезпечення населення мінеральними водами (25 місце). В області, згідно з ліцензіями, експлуатується одне родовище мінеральної води: Менське – 1 свердловина, власником якої є санаторій "Остреч" Менського району, 1 свердловина – власник ТОВ "Нептун". Родовище Березнянське – 2 свердловини, власник – ЗАТ "Пивкомбінат "Десна" (м.

Чернігів), не експлуатується. Сумарна кількість затверджених (балансових) запасів складає 186,0 м³/добу за категоріями А+В+С₁. Мінеральні води області відносяться до типу маломінералізованих лікувально-питних.

Визначальним критерієм для організації рекреаційного обслуговування є наявність земель природно-заповідного фонду (ПЗФ). Забезпеченість населення Чернігівського регіону такими територіями характеризується високим рівнем (7 місце), а за заповідністю території область посідає перші позиції (7,6 % при середньоукраїнських показниках 5,1 %). Найменш забезпеченими землями ПЗФ вважаються Носівський, Ніжинський, Бахмацький і Борзнянський райони області (заповідність – менше 3 %). Природно-заповідний фонд складають 8 категорій об'єктів: Ічнянський та Мезинський національні природні парки, частина національного природного парку «Залісся», регіональний ландшафтний парк «Міжріччинський», 441 заказник, 137 пам'яток природи, 19 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 52 заповідні урочища, дендропарки «Тростянець» загальнодержавного значення та «Прилуцький» місцевого значення, Менський зоопарк. Унікальність природно-заповідного фонду Чернігівської області заключається в значній частині об'єктів загальнодержавного значення – 20,5 % загальної площі ПЗФ регіону [4].

Можливості використання природно-ресурсного потенціалу Чернігівської області в рекреаційних цілях дещо знижуються внаслідок екологічного забруднення.

Серед низки екологічних проблем, які мають місце в області, особливо гостро стоїть проблема поводження з відходами, які є одним з найбільших забруднювачів навколишнього середовища та негативно впливають на всі його компоненти. Ситуація ускладнюється низьким рівнем знешкодження і використання відходів [4]. Хоча слід зазначити, що порівняно з іншими регіонами в розрахунку на кількість наявного населення утворення відходів характеризується показниками нижче середнього.

Нагальнішою є проблема значних скидів забруднюючих речовин у водні об'єкти області. Однак технічний стан водойм у цілому по області визначений

як задовільний, а за рівнем забрудненості поверхневих вод у розрахунку на одного жителя Чернігівська область посідає п'ятнадцяту сходинку в загальноукраїнському рейтингу.

Рис. 1.1.2 Передумови розвитку сфери туризму Чернігівської області, складено за [34]

Привабливість території в рекреаційному відношенні (рис. 1.1.2) насамперед визначається чистотою атмосферного повітря території, призначеної для організації рекреаційної діяльності. В порівнянні з іншими регіонами України за індексом забруднення атмосфери (ІЗА) загальний рівень забруднення повітря в обласному центрі оцінюється як низький. А загальна кількість викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря по області складає менше 1% обсягу викидів в атмосферне повітря України.

З точки зору визначення придатності території до розвитку рекреаційної сфери важливе значення має радіаційна чистота регіону, тим більше, що Чернігівська область – одна з регіонів України, які постраждали від наслідків Чорнобильської катастрофи. І хоча останнім часом спостерігається стабілізація радіаційного фону і зменшення проявів радіаційного забруднення території,

необхідно відзначити, що найгостріше стоїть питання у 7 районах, що знаходяться в так званій зоні «відчуження» (Козелецький, Чернігівський, Ріпкинський), та північно-східних районах (Семенівський, Корюківський, Сосницький, Н.-Сіверський). У цілому ж внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у зонах радіоактивного забруднення знаходиться 244 населенні пункти на території семи районів області.

Таким чином, Чернігівська область насамперед приваблива для потенційних рекреантів, що цікавляться історією регіону, яку можна дослідити за рештками життєдіяльності людини, пам'ятками, пов'язаними з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом населення.

Кількісний склад музеїв Чернігівської області дозволяє віднести її до складу фаворитів, а саме: знаходиться на 3 місці (6,01 % загальної кількості по Україні) разом з Полтавською і Кіровоградською після Київської і Харківської областей.

Для збереження, ведення наукових досліджень, знайомства широких верств населення з історико-культурною спадщиною на Чернігівщині на кінець 2018 року функціонувало 30 музеїв, з них 3 національні: два історико-культурні заповідники „Качанівка” в Ічнянському районі й „Гетьманська столиця” у м.Батурині та архітектурно-історичний заповідник „Чернігів стародавній”; 7 музеїв обласного значення і 20 районного (міського) значення.

За наповнюваністю музейними експонатами Чернігівщина лише на 8 місці (3,75 %). Майже всі експонати Чернігівських музеїв (99,5 %) належать до державної частини Музейного фонду України.

У першу п'ятірку в масштабах країни входить Чернігівська область і за забезпеченістю населення демонстраторами кіно-, відеофільмів та закладами культури клубного типу.

Вище середньоукраїнських показників і забезпеченість населення Чернігівщини театрами (7 місце), концертними організаціями (11 місце) та парками дозвілля (9 місце).

Стан інфраструктурного забезпечення Чернігівської області значно відстає від середньоукраїнських показників, хоча потрібно відзначити, що із 2018 р. намітилися позитивні тенденції. Все це не створює необхідних умов для раціонального використання потужного природно-рекреаційного та історико-культурного потенціалу регіону. Зокрема, у січні–березні 2020 р. вантажообіг підприємств транспорту становив 228,6 млн.ткм, або 99,2% від обсягу січня–березня 2019 р. Підприємствами транспорту перевезено 369,2 тис.твантажів, що становить 79,6% від обсягу січня–березня 2019 р.

У січні–березні 2020 р. усіма видами транспорту виконано пасажирообіг в обсязі 136,7 млн.пас.км, послугами пасажирського транспорту скористалися 15,9 млн пасажирів, що становить, відповідно, 80,2% та 82,8% від обсягу січня–березня 2019 р.

Чернігів – важливий транспортний вузол, де сходяться автомобільні дороги та залізниці як міжнародного, так і національного значення. Проблемою транспортного сполучення міста є те, що між Черніговом і Києвом немає прямого залізничного сполучення. Більш розвинений в Чернігові автобусний транспорт. Упродовж останніх років спостерігається тенденція до уповільнення оновлення рухомого складу автотранспорту та критично низький рівень оновлення рухомого складу електротранспорту. Транспортний комплекс міста представлений міським електричним та автомобільним транспортом. У транспортній галузі функціонують три автотранспортних підприємства з перевезення вантажів, три підприємства з пасажирських перевезень та вісім приватних пасажирських перевізників. У межах міста розташовані три автостанції, дві залізничні станції та річковий порт [8].

З метою укріплення міжнаціональних взаємовідносин, патріотичного виховання молоді, формування гуманістичних ідеалів, зміцнення культурно-духовних зв'язків в Чернігівській області діє 21 національно-культурне товариство [16], які не тільки вирішують різні соціокультурні завдання, пов'язані зі своїм етносом, але й спрямовані на встановлення міжнаціональних контактів та опікуються задоволенням культурних потреб національних

меншин. За результатами перепису населення 2001 року на території Чернігівської області також проживають башкири, болгари, гагаузи, грузини, казахи, калмики, латиші, литовці, марійці, молдовани, мордва, осетини, румуни, таджики, татари, угорці, удмурти, узбеки, чуваші та представники інших національностей. Громадські об'єднання в області зареєстрували азербайджанці, асирійці, білоруси, вірмени, греки, євреї, корейці, роми, росіяни, німці, поляки.

1. Громадська організація Конгрес азербайджанців Чернігівської області;
2. Громадська організація «Вірменська община Чернігівської області»;
3. Чернігівське обласне об'єднання єврейських общин та організацій, Чернігівська міська єврейська община, Благодійний єврейський фонд «Хесед Естер»;
4. Чернігівська обласна громадська організація ромів «Черген»;
5. Громадська організація «Руське товариство Чернігівської області «Русичі»;
6. Чернігівський обласний руський культурний центр «Русичі»;
7. Ніжинська міська громадська організація асирійців «Атра»;
8. Чернігівська міська громадська організація «Білоруське національно-культурне товариство «Сябри»;
9. Прилуцька міська єврейська община;
10. Ніжинська міська єврейська община;
11. Єврейська громада міста Новгород-Сіверський;
12. Міська єврейська громада, м. Борзна;
13. Городнянська єврейська міська община;
14. Корейський культурний центр, м. Чернігів;
15. Ніжинське міське товариство греків ім. Братів Зосима;
16. Чернігівська міська громадська організація Німецький культурний центр «Взаємодія»;
17. Городнянська районна громадська організація Німецький культурний центр «Взаємодія»;

18. Ніжинська культурно-просвітницька спілка громадян польського походження «Астер»;

19. Культурно-просвітницька спілка поляків м. Прилуки;

20. Чернігівське міське товариство «Польська пристань»;

21. Чернігівська міська громадська організація «Романодром».

Громадські організації національних меншин на постійній основі залучаються до проведення культурно-масових заходів, мистецьких акцій, які стосуються їх інтересів. З національно-культурними товариствами тісно співпрацює обласний навчально-методичний центр культури та мистецтв, що здійснює координаційну роботу, надає свої приміщення для проведення національних свят, інформує про міжнародні, всеукраїнські, обласні фестивалі.

При Департаменті культури у 2013 році створено Раду національних товариств, до складу якої входять голови національно-культурних товариств Чернігівщини. На засіданнях на обговорення виносяться питання підтримки і розвитку національних культур, що проживають на території області. На виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2013 року №701 розроблено обласний план заходів щодо захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року, затверджений розпорядженням Чернігівської обласної державної адміністрації від 04.02.2014 року №25.

Ще однією особливістю області і м. Чернігова є його пивна історія, тут розташовані приватні browарні, які виготовляють ексклюзивне крафтове пиво, наприклад, Чернігівська міська browарня "Bierwelle", яка має розвинену мережу фірмових магазинів по Чернігову та Києву. Гігантом пивоваріння в Чернігові є САН ІнБев Україна – український підрозділ найбільшого світового пивоварного концерну Anheuser Busch InBev. До портфелю брендів компанії входять 5 національних брендів: Чернігівське, Рогань, Янтар, Жигулівське Оригінальне, Хмелевус (крафтове) і міжнародні бренди: Bud, Stella Artois, Corona Extra, Staropramen, Beck's, Leffe, Hoegaarden, Lowenbrau [9]. Усі ці пивні бренди є широко відомими по всій Україні, а екскурсії на їх виробництво на заводі та

дегустації щорічно обслуговують до 70 тисяч туристів зі всієї України. Враховуючи зростаючу популярність гастрономічних, еногастрономічних [13] і пивних турів розташування в Чернігові такого пивного гіганта є суттєвою конкурентною перевагою регіону [14] та повинно бути відзначено при позиціонуванні міста і створенні туристичного бренду. Однією зі складових атракційної привабливості міста Чернігова є розвиток подієвого туризму, а саме наявність ряду різнопланових фестивалей, ярмарок та міських свят, які мають потенціал до залучення більшої кількості туристів як внутрішніх так і іноземних. Специфіка фестивальної діяльності полягає в тому, що відвідувачі фестивалей почуваються залученими в дійство, мають переважно більше яскравих емоцій у порівнянні з відвіданням історико-культурних та природних пам'яток дестинації [15], тому проведення різного роду фестивалів і свят і Чернігові значно підвищить його конкурентоспроможність на ринку внутрішнього та в'їзного туризму, позитивно впливатиме на розвиток бренду міста Чернігова. Проте варто зазначити, що колись успішні і популярні фестивалі в Чернігові призупинили свою діяльність або взагалі роками не проводяться, що звісно, не на користь розвитку туризму міста. До таких перспективних фестивалів, які не проводяться відносяться:

1. Фестиваль активних та екстремальних видів відпочинку "Енерджі фест";
2. Chernihiv Jazz Open;
3. Чернігівський мистецький фестиваль "40 Ух";
4. Фестиваль "Ульотний Чернігів";
5. Міжнародний фестиваль живої історії слов'яно-скандинавської культури "Княжа брама".

Проаналізувавши заходи подієвого туризму в Чернігівській області, можна зробити висновок, що фестивальна діяльність міста має великий потенціал, адже в області проводяться або проводилися досить атрактивні свята та фестивалі, які, однак, потребують якісної організації, стабільності проведення, збільшення масштабів та залучення додаткових коштів і проведення активної рекламної діяльності подій у місті.

У наступному підрозділі буде розглянуто природно-ресурсну базу розвитку туризму на у Чернігівській області.

1.2. Природно-ресурсна база розвитку туризму в регіоні

Чернігівська область – одна з найбільших областей України. Розташована у північній частині держави і межує з Республікою Білорусь, Російською Федерацією, Сумською, Полтавською та Київською областями.

Клімат помірно континентальний. Середньорічні температури: січня -7°C , липня $+19^{\circ}\text{C}$. Середньорічна кількість опадів 550–660 мм.

На Чернігівщині зосереджений значний туристичний та рекреаційний потенціал. На території області знаходиться більше 2 тисяч річок та озер, 2 родовища мінеральних вод, унікальні, єдині в Україні, родовища бішофіту, 20% території вкрито лісами.

Чернігівська земля багата різноманітною флорою та фауною, славиться дубово-сосновими лісами (майже 68% території області покривають ліси), широкими луками рівнинних річкових заплав, щедрими мисливськими та рибальськими угіддями. Неперевершені лікувальні багатства області: йодована деснянська вода, єдине в Україні родовище лікувального мінералу біофіту, багаті запаси цілющих мінеральних вод. Більше 20% території займають рекреаційні угіддя. Найбільша їх площа у Козелецькому, Чернігівському та Новгород-Сіверському районах.

Сприятливі кліматичні умови, різноманітний світ флори та фауни, наявність близько 650 природних заповідних об'єктів роблять територію області привабливою як для короткочасного, так і довготривалого видів відпочинку. В області функціонує 13 санаторіїв і будинків відпочинку, численні профілакторії, бази відпочинку, дитячі табори, мисливські і рибальські бази, водні станції, пляжі, лісопарки. З оздоровчо-лікувальними цілями в області створено 58 санітарно-курортних закладів. Влітку працюють 74 дитячі оздоровчі табори, розташовані в мальовничих куточках області, на берегах річок та озер, в лісових масивах.

Високі позиції Чернігівської області за потенціалом природно-рекреаційних ресурсів – 6 місце в масштабах країни, що обґрунтовано

багатством природного середовища.

У регіональному розрізі область характеризується найвищими показниками забезпеченості земельними ресурсами в розрахунку на кількість наявного населення. З точки зору можливості розвитку рекреаційного господарства особливого значення набуває забезпеченість території лісовими ресурсами. Загальна площа земель лісового фонду Чернігівської області складає 738,1 тис. га (4 місце в розрахунку на кількість наявного населення), у тому числі вкритих лісовою рослинністю – 639,5 тис. га (20,7 % від загальної площі області). Однак забезпеченість лісом у різних районах не однакова. Якщо в північних районах лісистість становить від 20 до 41 % від загальної площі району (найбільш лісисті: Семенівський, Ріпкинський, Корюківський райони), то в південних – лише від 7 до 20 % (найменш лісисті: Бахмацький, Варвинський, Куликівський, Менський райони). В той же час, за свідченням дослідників, найбільш оптимальним рівнем лісистості території, який позитивно впливає на клімат, ґрунти, ерозійні процеси, вважається досягнення цього показника на рівні 20-22 %.

В організації рекреаційної діяльності великого значення набувають водні ресурси, які можуть використовуватися для організації спортивної діяльності, туризму, лікування, оздоровлення та просто відпочинку. Досить високу забезпеченість область демонструє в розрізі водних об'єктів річок (7 місце). Територією області протікають великі річки: Дніпро (91 км), Десна (505 км); середні: Сож (30 км), Судость (17 км), Сейм (56 км), Снов (190 км), Остер (195 км), Трубів (15 км), Супой (25 км), Удай (195 км), 1560 малих річок.

Враховуючи те, що водні ресурси річок, озер не можуть повністю задовольнити попит на рекреаційний відпочинок внаслідок забрудненості, маловодності і, як правило, доступності тільки для місцевого населення [9], а також з метою регулювання річкового стоку збудовані штучні водойми – водосховища та ставки. Загальний рейтинг області за забезпеченістю населення такими водними об'єктами характеризується середнім рівнем у межах країни.

Розвитку промислового, наукового та екологічного видів туризму сприяє

забезпеченість території регіону об'єктами флори (14 місце) і фауни (7 місце). Загальна кількість видів флори на території регіону складає 1000 од., що становить 17 % загальної чисельності видів України, з них 50 видів занесено до Червоної книги. Рослинність Чернігівщини у природному стані збереглася приблизно на третині території, переважно у поліській частині області, у вигляді лісів, лучних угруповань і болотної рослинності.

Фауна налічує 460 видів (40 %), серед яких особливим різноманіттям відрізняються птахи і риби. В мисливському господарстві характерним є добування лосів, оленів, козул, кабанів і зайців.

Природно-заповідний фонд займає 7,6 % території області. природно-заповідний фонд Чернігівської області нараховував 647 об'єктів загальною площею 220178,1 га, що становить 6,8 % від загальної площі області.

До його складу входить 7 категорій об'єктів: регіональний ландшафтний парк "Міжрічинський" (площею 87672,9 га), 437 заказників (площею –113488,4 га), 133 пам'ятки природи (площею 804,39 га), 23 парки-пам'ятки природи садово-паркового мистецтва (площею 17551,6 га), 52 заповідні урочища (площею 204,7 га).

21 об'єкт загальною площею 9876 га, віднесений до категорії загальнодержавного значення: дендрологічний парк "Тростянець", Менський зоопарк, 1 загальнозоологічний, 2 ландшафтні, 4 ботанічні, 4 гідрологічні заказники, а також Сокиринський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва та 7 пам'яток природи.

Природно-заповідні об'єкти розташовані досить нерівномірно на території області, при загальному відсотку заповідності по області 6,8 %, в центральних районах (Носівський, Ніжинський, Бахмацький, Борзнянський) він не досягає 3 %.

Для збереження, відтворення і раціонального використання типових та унікальних природних комплексів українського Полісся та задоволення рекреаційних потреб населення в 2002 році в Козелецькому районі створено перший в області багатофункціональний природоохоронний об'єкт –

регіональний ландшафтний парк “Міжрічинський” (площею 87672,9 га).

Доопрацьовані зауваження до Проекту Указу Президента України про створення Ічнянського національного природного парку площею 9,66 тис. га. Проведені роботи і підготовлені матеріали попереднього погодження місця розташування Мезинського національного природного парку площею 31,6 тис. га на території Коропського району (рис. 1.1.1 та 1.2.2).

Рис. 1.2.1. Мезинський національний природний парк

Рис. 1.2.2. Мезинський національний природний парк

У співпраці з обласним товариством охорони природи розробляються програми відродження природно-заповідних об’єктів області, із залученням до їх виконання широких верств населення.

За кількістю пам’яток культурної спадщини Чернігівщина входить у першу десятку областей України (8751 пам’ятка культурної спадщини, з них - 193 національного значення). Це єдина область України, в якій збереглася третина архітектурних пам’яток давньоруської доби. Більшість із них знаходиться в Чернігові. 14 населених пунктів області включено до Списку

історичних населених місць України.

Діють 4 заповідники (Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» м. Батурин, Національний історико-культурний заповідник «Качанівка», Новгород-Сіверський Історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»), 32 музеї різної форми власності.

На сьогодні в області функціонує 30 баз відпочинку, 22 заклади оздоровлення та відпочинку для дітей, 6 санаторії та оздоровчо-реабілітаційних центрів, 31 садиба сільського зеленого туризму, 50 готелів та інших закладів для тимчасового розміщення.

Чернігівський край має доволі потужний туристично-рекреаційний потенціал: багаті природні ресурси, історико-культурні пам'ятки, стародавні міста Чернігівщини – Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин та ін.

Значна частина області розмістилася у Придніпровській низовині, південно-східна частина – на Полтавській рівнині. Головна річка Десна, що перетинає область із північного сходу на південний захід; її притоки – Сейм, Остер, Убідь, Снов, Білоус. Північно-західним кордоном області протікають Дніпро та його ліва притока Сож.

У сучасних кордонах Чернігівська область утворена 1932 року. Розташована у північній частині України. За площею – 31,9 тис. км² – одна з найбільших областей України, займає 5 % її території.

Вигідне економіко-географічне положення області визначається, передусім, її прикордонним положенням з Росією (199 км держкордону) та Білоруссю (227 км держкордону). На сході та півдні область межує з Сумською, Полтавською та Київською областями України.

Чернігівська область розташована у межах природних зон лісостепу та мішаних лісів. Клімат – помірно-континентальний з достатньою кількістю опадів, теплим літом і порівняно м'якою зимою. Окрасою Полісся є ліси, якими вкрита майже четверта частина області, та понад 1 200 річок, серед яких найбільші – Дніпро й Десна з притоками Сейм, Остер, Снов, Убідь та ріка Удай

на півдні [3].

Чернігівщина – одна з небагатьох областей, де зосереджено значний туристичний та рекреаційний потенціал. Майже кожен десятий заповідний об'єкт України знаходиться у Поліському краї. В області охороняють близько 650 природних заповідних об'єктів загальною площею понад 220 тис. га [4].

Поєднання історичної та культурної спадщини з унікальною природною цінністю – характерна риса багатьох заповідних об'єктів Чернігівщини. До визначних пам'яток садово-паркового мистецтва належать Качанівський та Сокиринський парки, Тростянецький дендропарк.

На території Чернігівської області розміщено два національних природних парки – Ічнянський і Мезинський [1].

Ічнянський національний природний парк створений за Указом президента України № 464 від 21 квітня 2004 року. Головна мета парку – збереження, відтворення та раціональне використання типових і унікальних лісостепових природно-ландшафтних та історико-культурних комплексів.

Відповідно до функціонального зонування, у парку виокремлено: заповідну зону (2 140,0 га), зону регульованої рекреації (7 324,7 га), зону стаціонарної рекреації (35,0 га) і господарську зону (166,1 га). У парку працюють 55 осіб, зокрема у науковому підрозділі – 1, у службі охорони – 5. Територія парку має значні ресурси для розвитку рекреаційної діяльності.

Кліматичні умови і чарівна природа сприяють формуванню належних умов здійснення пішохідного туризму, пізнавальних прогулянок, екскурсій, лижних прогулянок, катання на човнах, збирання грибів і ягід, риболовлі, спортивного полювання.

Мезинський національний природний парк створений для збереження унікальних природних комплексів у степовій зоні, які мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне і оздоровче значення.

Територія парку становить 31 035,2 га: 8 543,9 га земель, переданих парку для постійного користування, і 22 491,3 га земель, включених до складу парку без вилучення з Васильєвської державної районної адміністрації.

Туристичний ринок Чернігівщини пропонує туристам різноманітні тури. Крім того, що туристи можуть відвідати пам'ятки архітектури, вивчити стародавню історію міста та оглянути ще багато цікавих історичних об'єктів області, можна також активно провести своє дозвілля. Активний туризм представлений різними напрямками та, відповідно, турами по області. Подаємо перелік та короткий опис найпопулярніших турів:

- Пригодницькі маршрути: «Піша прогулянка по заповіднику»: дводенний похід у регіональний ландшафтний парк «Межирічинський»; піша прогулянка по заповіднику, відео- та фотозйомка фауни і флори – тварин, птахів, лісових квітів, рідкісних видів дерев і кущів.

- Сплав на човнах рікою Дніпро; «На бронетранспортері»: екстремальна бездоріжжя; бронетранспортер здатний рухатись дорогою зі швидкістю 110 км/год, водою – зі швидкістю 10 км/год; усередині салон бронетранспортера виготовлений із натурального дуба, машина обладнана сучасним музичним центром і пристосована для комфортного перебування у ній; в салоні може поміститися до 8-ми осіб.

- Водний відпочинок: «Сплави по р. Десна». Активний відпочинок туристів в екологічно чистих природних умовах. Туристи беруть участь у сплаві (веслування та управління плотом), грають у спортивні ігри (волейбол, футбол, бадмінтон), збирають лугові трави, ягоди і гриби (по сезону), навчаються екологічній культурі, вирішують питання психологічної сумісності команди у сплаві, зустрічаються із місцевими жителями, беруть участь у культурних програмах, займаються ловлею риби, катанням на човнах чи байдарках тощо.

- «Смак живої природи»: сплав річкою на плотах зі Свердловки до пристані Вишеньки; ознайомлення з палацом графа, генерал-фельдмаршала Румянцева-Задунайського, відпочинок і обід на живописній річці Десна у селі Вишеньки.

- «Водна подорож історичними маршрутами Київської Русі»: подорож плотами історичним маршрутом Київської Русі: Мурав'ї–Камінь–Пушкарі –

князівський некрополь Новгород-Сіверський.

– «Сплави байдарками»: відвідання історичних місць Чернігівщини – археологічних і краєзнавчих музеїв, древніх церков та монастирів, природних заповідників; маршрути детально розроблені, що зробило їхнє проходження нескладним навіть для невідготовлених туристів.

– Археологічні подорожі: Чернігівська земля має давню й багату історію: тут на мальовничих обривах Десни жили ще у кам'яному віці (15 тис. років до н. е.). На території Чернігівської землі під час розкопок знайшли сліди людських поселень бронзового і залізного віків, трипільської культури. Під час археологічних досліджень, які інтенсивно проводять поблизу Чернігівського регіону, знаходять унікальні пам'ятки, які розповідають і доповнюють невідомі раніше сторінки своєї історії Чернігівщини, збагачують її новими фактами.

– Археологічний тур у Шестовицю, де знаходиться археологічний об'єкт Коровель (близько 50 га), поблизу якого є залишки одного з великих таборів Східної Європи вікінгів (IX–XI ст.) часів Київської Русі.

– Археологічна мандрівка в Мезин. Мезинська стоянка (близько 15 тис. років до н. е.), на території якої знайдено рештки невеликих поселень з кістками тварин (мамонта, північного оленя, коня, вівцебика, вовка, песця, ведмедя). Багато виробів представлено різними шкребками, проколками та іншими інструментами.

– «Життя печерних людей», виїзд на Мезинську стоянку і музею-заповідника в Коропському районі Чернігівської області (15–30 тис. років до н. е.). Туристи можуть відвідати зруйнований храм на території монастиря, прогулятися алеєю вікових ялин до озера і печер.

– Кемпінг: «Кемпінг на Блакитних озерах» включає в себе «тарзанку» на канатах, які розміщені на деревах, велосипедну подорож лісом, виїзд на гумових човнах озерами, спуски з дерев та скелелазіння.

– Кемпінг в заповіднику «Качанівка»: виїзд до національного історико-культурного заповідника з розміщенням в наметах у заповіднику.

– Санаторно-курортний відпочинок: сприятливі кліматичні умови,

різноманітна флора і фауна, наявність 610 природних заповідних об'єктів роблять територію області привабливим відпочинком. У сфері функціонують 13 санаторіїв та будинків відпочинку, численні профілакторії, бази відпочинку, дитячі табори, пляжі, лісопарки.

У системі медичної допомоги області функціонує 3 спеціалізовані заклади санаторного типу, що забезпечують реабілітацію хворих після перенесеної хвороби, а саме:

- Городнянський обласний психоневрологічний дитячий санаторій (м. Огородня);
- Макошинський обласний протитуберкульозний санаторій «Десна»;
- Дитячий ендокринологічний санаторій «Тростянець» (с. Тростянець Ічнянського району).

На Чернігівщині функціонує 3 санаторії:

- санаторій «Остреч» – р. Мена (для дорослих; профіль: кардіологія, нервові хвороби);
- санаторій «Десна» – с. Ладинка (для дорослих; профіль: хвороби органів травлення, опори і руху);
- санаторій «Берізка» (дитячий), Прилуцький р-н, с. Сухополова (профіль: хвороби органів опори і руху).

– Екзотичний туризм: «Відпочинок в мисливському будинку»: елітний активний і екстремальний відпочинок на базі міні-готелю «Мисливський будиночок»; можна здійснити поїздку на квадроциклах, зайнятися риболовлею, полюванням та брати участь у кінних перегонах.

– «Землями гетьмана Скоропадського»: подорож у Тростянецький дендропарк, що у селі Тростянець Ічнянського району.

– «Ковбої по-українськи»: відпочинок у мальовничій сільській місцині, де туристам пропонують катання верхи, полювання на зайців і диких звірів з борзими собаками; дегустація давніх страв української національної кухні.

– «Відпустка в паланці», вітальна зустріч господарем паланки у національному вбранні, прогулянка до парку (поблизу паланки є тир).

Експурсія в етнографічний музей на паланці.

– Тури святими місцями: Свято-Георгіївський жіночий монастир 1654–1770 років.

Отже, Чернігівщина, як край з давніми культурними традиціями, з великими інтелектуальними цінностями і духовним потенціалом, вносить вагомий внесок у розвиток культури та туризму України. Чернігівська область володіє унікальними рекреаційно-туристичними ресурсами: природними, історико-архітектурними пам'ятками оборонного характеру, сакральними пам'ятками, археологічними та літературно-меморіальними пам'ятками. Все це дає підстави розглядати область як одну з найперспективніших для розвитку туристичної інфраструктури та туристично-рекреаційного туризму.

Наступним кроком передбачено дослідження історико-культурних ресурсів регіону як чинник розвитку туристичної діяльності.

1.3. Історико-культурні ресурси регіону як чинник розвитку туристичної діяльності

Архітектурно-містобудівна спадщина області представлена унікальними спорудами Княжої доби, найдовершенішими архітектурними витворами українського відродження і бароко XVII-XVIII століть, садибними комплексами і цивільною забудовою епохи класицизму.

На території області збереглося 8,7 тисяч пам'яток культурної спадщини (історії, мистецтва, археології, архітектури). За даними Головного управління статистики, в Чернігівській області до Державного реєстру нерухомих пам'яток України в 2009 році були віднесені 1723 археологічні пам'ятки національного значення та 3807 місцевого, 3056 – історичних, 165 – монументального мистецтва.

До списку історичних міст і селищ включені: Батурин, Борзна, Ічня, Качанівка, Козелець, Короп, Любеч, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер,

Прилуки, Седнів, Сосниця, Тростянець, Чернігів.

Чернігівщина багата на так звані біосоціальні аспекти (життєві цикли, знакові події видатних людей). За свідченнями науковця Чернігівська область – одна з областей, якій притаманні всі „номінації”, а саме: народилися, діяли, перебували, загинули, поховані [5].

Чернігівський регіон займає 4 місце в загальноукраїнському рейтингу за чисельністю пам'яток історії та культури або 4,63 % загальної чисельності історико-культурного надбання України належить області. Зокрема, по пам'яткам археології й історії Чернігівська область займає шосту позицію (7,578% і 5,656% відповідно). Пам'ятки монументального мистецтва позиціонують Чернігівщину на 11 місце і становлять 3,469 % від загальноукраїнської кількості пам'яток. За кількістю пам'яток архітектури і містобудування область посідає сьоме місце (4,91 %). У загальній структурі культурно-історичного надбання Чернігівської області найбільшу питому вагу займають пам'ятки археології (58,29 %) та пам'ятки історії (32,213 %).

Таким чином, Чернігівська область насамперед приваблива для потенційних рекреантів, що цікавляться історією регіону, яку можна дослідити за рештками життєдіяльності людини, пам'ятками, пов'язаними з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом населення.

Оскільки вагому частку рекреаційної діяльності займає дозвілля, то важливою складовою потенціалу історико-культурних ресурсів є забезпеченість населення бібліотечним фондом. За даними Головного управління статистики у Чернігівській області, на кінець 2018 року нараховувалося 750 масових та універсальних бібліотек, у тому числі в міських поселеннях 119, у сільській місцевості 631 відповідно. За рівнем забезпеченості бібліотечним фондом регіон знаходиться на шостому місці.

Кількісний склад музеїв Чернігівської області дозволяє віднести її до складу фаворитів, а саме: знаходиться на 3 місці (6,01 % загальної кількості по Україні) разом з Полтавською і Кіровоградською після Київської і Харківської

областей.

Для збереження, ведення наукових досліджень, знайомства широких верств населення з історико-культурною спадщиною на Чернігівщині на кінець 2018 року функціонувало 30 музеїв, з них 3 національні: два історико-культурні заповідники „Качанівка” в Ічнянському районі й „Гетьманська столиця” у м. Батурині та архітектурно-історичний заповідник „Чернігів стародавній”; 7 музеїв обласного значення і 20 районного (міського) значення.

Рис. 1.3.1 Палац гетьмана К. Розумовського

Перлиною України є Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Заповідник є культурно-освітнім та науково-дослідним закладом. «Гетьманська столиця» – це безцінні пам'ятки історії, архітектури, культури, археології і природи: палацово-парковий ансамбль К. Розумовського, Будинок генерального судді В. Кочубея, Музей археології Батурина, Воскресенська церква-усипальниця гетьмана К. Розумовського, парк «Кочубеївський», Миколо-Крупицький монастир, Цитадель Батуринської фортеці. Пам'ятник жертвам Батуринської трагедії 1708 року. Могила П.І.Прокоповича – основоположника вітчизняної науки про бджільництво, винахідника рамкового вулика.

За наповнюваністю музейними експонатами Чернігівщина лише на 8 місці (3,75 %). Майже всі експонати Чернігівських музеїв (99,5 %) належать до державної частини Музейного фонду України.

Рис.1.3.2 Цитадель Батуринської фортеці

У першу п'ятірку в масштабах країни входить Чернігівська область і за забезпеченістю населення демонстраторами кіно-, відеофільмів та закладами культури клубного типу.

Вище середньоукраїнських показників і забезпеченість населення Чернігівщини театрами (7 місце), концертними організаціями (11 місце) та парками дозвілля (9 місце).

Таким чином, проведений детальний аналіз складових потенціалу історико-культурної спадщини області виявив позитивні тенденції у його використанні. Аналіз даних показує, що на рівні з потенціалом природно-рекреаційних ресурсів, Чернігівська область володіє потужним потенціалом історико-культурних ресурсів, що є передумовою розвитку екскурсійно-пізнавального, наукового, релігійного туризму тощо.

Чернігівщина – справжня історична скарбниця України. Свого часу перший президент Української Народної Республіки Михайло Грушевський називав Чернігів «українською Равенною». Саме на Сіверщині збереглася третина усіх вітчизняних пам'яток домонгольського періоду. Серед них такі величні споруди, як Спаський і Борисоглібський собори, Єлецький і Троїцько-Іллінський монастирі, комплекс Антонієвих печер, П'ятницька церква. Загалом в області функціонує понад тридцять музеїв та два архітектурно-історичних заповідники – у Чернігові та Новгород-Сіверському.

Древній Чернігівський край відомий великою кількістю унікальних пам'яток архітектури Княжої і Козацької доби.

У VII–VIII століттях в Чернігівських лісах жили східнослов'янські племена північан і полян, які після двох століть були об'єднані у могутню Київську Русь. Саме з Новгород-Сіверського 1185 року йшов у бій із половцями князь Ігор Святославич, а в Любечі проходив «об'єднавчий» з'їзд російських князів. У складі Київської Русі Чернігівщина отримала подальший соціально-економічний розвиток.

У Новгород-Сіверському розташований історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім». Історико-культурний заповідник почав функціонувати з вересня 1990 року на базі краєзнавчого музею. Це перший і єдиний державний музей у нашій країні, присвячений видатній літературі слов'янського світу. Музею-заповіднику передано всі 12 архітектурних визначних пам'яток міста разом із унікальним, заснованим у XI ст., комплексом колишнього чоловічого Спасо-Преображенського монастиря, Успенським собором, визначною пам'яткою дерев'яного зодчества – Миколаївською церквою, Тріумфальною аркою, Торговою лавою військовиків та торговими складами. До 1000-ліття міста встановлено скульптурні бронзові визначні пам'ятки героям «Слова...»: Бояну, князю Ігорю і Ярославні.

Нині Спасо-Преображенський монастир – це унікальна визначна пам'ятка XVIII ст., представлена в усій її величі.

Однією з визначних пам'яток обласного центру є 12 чавунних гармат, встановлених на початку XX ст. Існує легенда, що їх подарував місту Петро І як знак визнання героїзму чернігівських козаків, виявленого у боротьбі зі шведськими завойовниками.

Одна з унікальних церков України – церква св. Катерини. Її вважають «візиткою» Чернігова. Церкву св. Катерини побудував 1715 року генеральний обозний козацькогоспівська Яків Юхимович Лизогуб на згадку про свого діда чернігівського полковника Якова Лизогуба та його бойових побратимів, героїв взяття неприступної турецької фортеці Азов (1696). У приміщенні церкви

розміщується виставка народно-декоративного українського мистецтва обласного Музею ім. В. В. Тарновського.

У Чернігові знаходяться два архітектурні ансамблі. Це давні Єлецький і Троїцько-Іллінський монастирі (рис. 1.3.3). Їхнє виникнення традиційно пов'язане з іменем батька чернецтва Антонія Печерського. У давньоруські часи обидва монастирі перебували поза міським укріпленням. Тепер їхні храми, Єлецький Успенський монастир і дзвіниці визначають історичну панораму Чернігова.

Рис. 1.3.3 Троїцько-Іллінський монастир

Архітектурний ансамбль Троїцько-Іллінського монастиря займає найвищу ділянку міського ландшафту – Болдину гору.

На вершині Болдиної гори, поруч із давніми курганами, горить Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата як данина пам'яті усім тим, хто віддав своє життя за свободу нашої Батьківщини. З цього місця добре видно панораму древньої частини Чернігова й Святого гаю, де, за переказами, 992 року прийняли хрещення жителі міста.

Спочатку монастир був печерним, потім, у першій половині XII ст., звели Іллінську церкву, в перебудованому вигляді збережену донині. Поряд з нею – вхід у знамениті Антонієві печери, у складі 350-метрового комплексу є храми й

інші приміщення, вириті у різні історичні періоди від XII до XIX століття [5]. До національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» належить і Іллінський монастир, і печери.

До унікальних печерних сакральних споруд належать Антонієві печери – комплекс підземних споруд, що складається з церков святого Антонія, святого Феодосія Тотемського (найбільша підземна церква в Україні – довжиною 16,5 м та шириною 8,4 м). В печерах є спеціальні камери, де зібрані кістки ченців, померлих багато сторіч тому. Характерною рисою підземного ансамблю, що відрізняє його від інших аналогічних підземних комплексів, є чотирирівневі приміщення, розташовані один над іншим, церкви Миколи Святого, каплиці з мощами, келії Антонія, що вважають головною святинею монастиря.

Рис. 1.3.4 План Антонієвих печер

Печерному комплексу майже 1000 років. Для одних – це християнська святиня, для інших – видатний зразок підземної архітектури, для третіх – місце проживання привидів. Зараз Чернігівська обитель – унікальний пам'ятник сакральної архітектури [1].

У музеях області зберігається близько 350 тис. експонатів. До відомих раритетів належать обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського, обласний художній музей, Сосницький літературно-меморіальний музей П. Довженка, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського – один з найдавніших і найвідоміших в Україні. Музей поділено на відділи: воєнно-історичний музей і музей народного декоративного мистецтва.

У фондах музею зібрано понад 130 тис. визначних пам'яток духовної культури з різних періодів історії Чернігівщини від давніх часів до сьогодення. Окрасою музейної збірки є багата колекція археологічних знахідок, рідкісні документи, предмети козацької доби.

Сосницький літературно-меморіальний музей О. Довженка заснований 1960 року. Збережена меморіальна садиба, у якій 10 вересня 1894 р. народився та провів дитячі роки видатний український кінорежисер і письменник О. Довженко. Тут зібрані речі селянського домашнього вжитку, етнографічні визначні пам'ятки, матеріали, які відтворюють різні етапи життя діяча культури.

Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського створений у серпні 1934 року на місці садиби письменника. До музейного комплексу входить меморіальна і літературна експозиції, меморіальний сад та кінолекційний зал.

Фонди музею налічують понад двадцять тисяч одиниць зберігання. Це, зокрема, рукописи творів письменника, листування, бібліотека, що налічує понад 1,5 тис. книжок.

Чернігівський обласний художній музей створений 1983 року. Розташований у приміщенні – пам'ятці архітектури XIX ст. В музеї є рідкісна колекція українського портретного живопису XVII-XVIII ст., цікаві твори українських і російських художників 2-ої пол. XIX ст.

Чернігівська земля пишається значною кількістю місць, пов'язаних із життям та діяльністю плеяди видатних діячів української культури, наукової та політичної еліти.

Чернігівська земля є свідком багатьох важливих історичних подій часів Київської Русі, Козаччини та подальших періодів, пам'ять про них відображається у доволі значній кількості історико-культурних пам'яток.

Тут народився відомий мореплавець Ю. Лисянський, розпочала свою театральну кар'єру Марія Заньковецька. На берегах Десни, у Сосниці, народився і провів дитячі роки видатний кінорежисер О. Довженко.

Значний внесок у розвиток вітчизняної науки і культури зробили уродженці Чернігівщини: історик і письменник О. М. Бодянський, винахідник М. І. Кибальчич, скульптор І. П. Мартос, письменники В. М. Забіла, І.А.Кочерга, П. Г. Тичина, Олекса Десняк, композитори Г. Г. Верьовка, Л.М.Ревуцький. Значну кількість полотен і малюнків створено на Чернігівщині Т.Г.Шевченком. Тут бував український філософ і поет Г. С. Сковорода, жили і працювали письменники Л. І. Глібов, М. М. Коцюбинський, Марко Вовчок, В.І. Самійленко, М. А. Вербицький.

Тут також жив конструктор космічних ракет академік С. П. Корольов, у різні періоди перебували академік О. О. Богомолець, російський історик М.С.Державін, М. В. Гоголь, Є. П. Гребінка. Чернігівську землю відвідали О.С.Пушкін, О. С. Грибоєдов, Адам Міцкевич, Л. М. Толстой, Максим Горький, М. І. Глінка, П. І. Чайковський [5].

Чернігів – одне із найдавніших міст Європи. За свою древню історію Чернігів зберіг 96 пам'яток історії державному обліку, 17 пам'яток монументального мистецтва, 272 пам'ятки археології (з них 234 – національного значення), 67 пам'яток архітектури (28 національного значення), найстаріша церква східної Європи (після Софії Київської) та одна пам'ятка садово-паркового мистецтва. Серед природних ресурсів Чернігова варто виділити Регіональний ландшафтний парк "Ялівщина", лісопарк "Кордівка" [8]. Найголовнішою природною атракцією міста є його водна артерія – річка Десна, відомий центр рибальства та відпочинку на природі. На узбережжі річки декілька років проводився щорічний гастрономічно-рибальський фестиваль "40 Ух", який приваблював туристів з усіх куточків країни. На сьогоднішній день на узбережжі річки розташовується декілька заміських готельно-ресторанних та котеджних комплексів та баз активних видів відпочинку на воді, річковий порт з послугами річкових прогулянок на катері та індивідуальній оренді човнів [9].

Чернігів – місто 13-вікової історії, обласний центр України, що за 150 км від Києва. Споконвічною красою зустрічають гостей давньоруські пам'ятки архітектури, які входять до ансамблів чернігівського Дитинця, Троїцько-Іллінського та Єлецького монастирів, Свято-Преображенського собору.

Рис. 1.3.5 Свято-Преображенський собор в м. Чернігів

Батурин. Українська козацька держава – Гетьманщина стала ключовим явищем в історії національного державотворення. Майже півстоліття столицею Лівобережної України та офіційною резиденцією гетьманів був Батурин. Починаючи з 1669 р. тут розміщувались і функціонували вищі урядові установи, мешкали представники козацької старшини.

Початок історії Чернігівської землі губиться у добі палеоліту. Пам'яткою цієї епохи, яка не має собі рівних у світі, є Мезинська стоянка, яка існувала близько 20-ти тисяч років тому і відома не тільки подробицями побуту мисливців на мамонтів та предметами первісного мистецтва, а й сенсаційною знахідкою – єдиним у світ палеолітичним оркестром ударних інструментів.

У Вишеньках і сьогодні милують око сучасників велична Успенська церква, збудована в 1782-1787 роках у стилі класицизму та палац фельдмаршала П.О. Румянцева-Задунайського. Разом з Успенською церквою він становить частину садибно-палацових комплексів, що були створені у Вишеньках та Черешеньках з нагоди приїзду Катерини II.

У Качанівському палаці відомих українських меценатів Тарновських збиралися, гостювали і творили найвідоміші діячі культури. Насолоджуватись цією красою можна зупинившись у невеличкому готелі поруч з палацом, який входить до складу Національного історико-культурного заповідника „Качанівка”.

Все свідоме життя створював свій сад Іван Скоропадський. Вручну копали кріпаки ставки, насипали гори так званої Малої Швейцарії. З усього світу звозив фундатор парку дивовижні рослини, найкращі ландшафтні дизайнери того часу створювали мальовничі галявини, загадкові стежечки. Це диво стало справжнім музеєм природи. Тростянецький дендропарк - один з найбільших в Україні – вабить туристів і красою, і загадовими легендами про кохання. В Тростянці – єдине в Україні родовище лікувального біофіту.

16 містечок Чернігівщини віком понад 700 років. Серед них спокійний і веселий, старовинний і провінційно-сучасний Ніжин. 14 красунь-церков, які прикрашають місто на Острі, а слава Ніжинського ліцею вищих наук упродовж 200 років іде по світу. Серед перших випускників – всесвітньо відомий письменник Микола Гоголь. Унікальними є Ніжинські музеї поштової станції та першої на Лівобережній Україні аптеки.

Головними туристичними об'єктами Сокиринців є палац і парк, які пов'язані з відомою в історії України родиною Галаганів. Окрасою палацу є унікальне зібрання творів мистецтва, яке започаткував ще полковник Гнат Галаган: старовинні меблі, виготовленні на замовлення за кордоном, тонкої роботи срібний і фарфоровий посуд, коштовна зброя, живопис західноєвропейських та вітчизняних авторів.

Раз у три роки в Сокиринцях проходить „Вересаєве свято”, на яке збираються кобзарі та колективи бандуристів зі всієї України.

Популярними видами туризму в області є: історичний (екскурсійний), сільський, екологічний (зелений), активний та подієвий.

У наступному розділі буде проаналізована оцінка розвитку туристичної діяльності у Волинському регіоні

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ РЕГІОНІ

2.1. Організація туристичної діяльності в регіоні

Розвиток туристичної галузі Чернігівської області здійснюється відповідно до «Обласної цільової Програми розвитку туризму в Чернігівській області на 2013-2020 роки», пріоритетними напрямками якої є популяризація туристичного потенціалу Чернігівщини та збільшення туристичних потоків, розвиток сільського зеленого туризму, покращення туристичної інфраструктури області і залучення інвестицій у туристичну галузь.

Рис. 2.1.1 Герб Чернігівської області

Наразі головною метою перебування туристів в Чернігівській області є отримання екскурсійних, лікувально-оздоровчих послуг та відпочинок біля річок та озер.

Традиційно туристичними місцями, що формують основну частину туристичних потоків області є Чернігів, Батурин, Національний історико-культурний заповідник «Качанівка» і Тростянецький дендропарк, Новгород-Сіверський.

Найбільшу кількість гостей Черніговщини складають мешканці Києва та області, що обумовлено близькістю двох регіонів. Рідше приїжджають організовані групи з Сумської та Полтавської областей, ще рідше Харківська та Дніпропетровська області.

До 2014 року доволі значну частину туристичного потоку складали організовані туристичні групи з Білорусі, та транзитні індивідуальні туристи з Росії та Білорусі, які влітку їхали до Криму. Саме ця категорія, з зрозумілих причин, в 2014 року була майже повністю відсутня. В 2015 році намітилася тенденція до повернення білоруських гостей, головною метою яких все ж таки є шопінг в Чернігові.

Певний мінус, за рахунок зменшення транзитних подорожуючих, зафіксовано в Батурині, який знаходиться на трасі Київ-Москва.

Подорожчання палива, та збільшення вартості проїзду в маршрутних таксі Київ-Чернігів також негативно відобразилось на кількості індивідуальних подорожуючих за напрямками Чернігів та Батурин.

Відсутність прямого залізничного сполучення Чернігова з іншими регіонами України, також не сприяє збільшенню потоку туристів. Враховуючи домінуючу роль в транспортній логістиці київського залізничного вузла, більшість туристичних груп, що прямують на Чернігівщину, обслуговуються київськими тур фірмами. Таким чином значна частина прибутку дістається київському бюджету.

Введення обов'язкової реєстрації в Національній поліції України дитячих груп, що подорожують за межі області зменшило кількість шкільних груп з інших областей. В результаті в наявності найбільш негативні показники відвідування саме Чернігова та Батурина.

В той же час туристичні центри, які традиційно були орієнтовані на автобусні групи, переважно організовані київськими тур фірмами, та туристів з самої Чернігівщини, а головне, ті, що не знаходяться поблизу транзитних шляхів, мають менш негативні данні щодо відвідувачів (Качанівка, Тростянець, Мезинський парк, Новгород-Сіверський), або навіть показали тенденцію до

збільшення екскурсантів.

Як результат: втрата регіоном як транзитного туриста з Росії, так і власне зменшення суто туристичних груп з Білорусі та майже повна відсутність туристичних та паломницьких груп з Брянської області та Росії в цілому. Наявність спільної ділянки кордону з РФ відлякує певну категорію потенційних внутрішніх туристів.

Наразі туристичний потік Чернігівщини формують індивідуальні туристи, що подорожують власним транспортом, організовані київськими турфірмами автобусні групи та корпоративні групи з Києва.

Низька рентабельність та висока конкуренція з боку Києва позначилися на майже повній відсутності в області місцевих туроператорів внутрішнього туризму. Наданням туристичних послуг в основному займаються приватні підприємці та екскурсійні відділи при закладах розміщення.

Однак є і позитивні тенденції: розширилась географія туристів. Помітно більше стало гостей з Одеської області, з'явилися гості з Миколаївської та Херсонської областей. Також збільшився термін перебування в області. Логічно, що люди, які витратили час та кошти щоб дістатись Чернігова, бажають більше пізнати регіон, ніж просто задовольнитися одноденною екскурсією. На відміну від 2014 р. в 2015-2018 рр. білоруські автобусні групи окрім відвідання ринків почали замовляти екскурсійне обслуговування.

Існує нерівномірність розміщення туристичних закладів по окремих адміністративних районах області. Найбільша їх кількість сконцентрована в Чернігівському районі -18,1 % від обласного показника (2,4 тис місць) та м. Чернігові на 1,9 тис. місць, що становить 14,5% від обласної ємності.

В той же час туристичні центри, які традиційно орієнтовані на автобусні групи, переважно організовані київськими тур фірмами, та туристів з самої Чернігівщини, а головне, ті, що не знаходяться поблизу транзитних шляхів, мають менш негативні данні щодо відвідувачів (Качанівка, Тростянець, Мезинський парк, Новгород-Сіверський), або навіть показали тенденцію до збільшення екскурсантів. Розширилась географія туристів з Одеської області,

з'явилися гості з Миколаївської та Херсонської областей. На відміну від 2014-2016 років у даний час білоруські автобусні групи окрім відвідання ринків почали замовляти екскурсійне обслуговування (табл. 2.3.1).

Таблиця 2.3.1

Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, за видами туризму, (осіб), складено за [13]

	Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, усього ¹	У тому числі		
		в'їзні (іноземні) туристи	виїзні туристи	внутрішні туристи
2000	12121	286	1842	9993
2001	12726	237	1529	10960
2002	12792	83	1613	11096
2003	20725	283	2427	18015
2004	18575	599	2222	15754
2005	24883	2431	3240	19212
2006	37804	3779	5659	28366
2007	32913	2464	6501	23948
2008	36627	3494	8059	25074
2009	24341	3300	6434	14607
2010	24234	1660	7663	14911
2011	15687	148	6873	8666
2012	15908	148	8512	7248
2013	9328	14	7952	1362
2014	7689	7	7041	641
2015	7052	–	6543	509
2016	11698	–	10185	1513
2017	15974	–	14570	1404
2018	22306	–	21204	1102

В деяких районах області ємність закладів туризму незначна (Бахмацький, Бобровицький, Борзнянський, Ріпкинський) і в діапазоні складає від 0,1 % до 2,8% від обласного показника.

Однією із форм відпочинку населення області та приїжджаючих, в тому числі і іноземних туристів, є сільський туризм. На сьогодні в області формується розуміння сільського туризму, як специфічної форми відпочинку на селі з широкою можливістю використання природного, матеріального і культурного потенціалу регіону.

Популярним серед жителів області та жителів Києва та області залишається відпочинок на базах відпочинку на березі р.Десна в Козелецькому та Куликівському районах

При наявності великої кількості річок та заповідних територій розвиваються активний та екотуризм: користуються попитом сплави на байдарках та плотах по р. Десна, Снов, Сейм, Убідь, велотури та пішохідні походи. За напрямками цих маршрутів, громадськими активістами ведеться робота з їх маркування відповідно до вимог Національного стандарту.

Головні центри відвідування за видами туризму:

Пізнавальний: Чернігів та район, Батурин, Ічнянський район (Тростянець та Качанівка), Новгород-Сіверський район, Прилуцький район, Ніжин.

Сільський зелений: Чернігівський, Коропський та Ічнянський райони.

Активні види туризму: акваторії річок Десна та Снов (водний – сплави на байдарках та плотах), Чернігівський р-н (VELO та водний види туризму), Коропський р-н (територія Мезинського парку, пішохідний, вело та водний види туризму), Козелецький р-н (піший та вело туризм в межах Міжрічинського парку).

Рекреаційний: Ріпкинський (відпочинок на Голубих озерах), Козелецький та Куликівський р-ни (бази відпочинку на р. Десна та Дніпро).

Оздоровчий: Менський санаторій «Остреч», санаторій «Десна», с Ладика, Чернігівський район.

Паломницький: м. Чернігів (Чернігівський район), с. Густиня (Прилуцький район), смт.Любеч (Ріпкинський район), с.Данівка (Козелецький район).

Подієвий: фестивалі в Чернігові, Ніжині, Прилуках, Коропі, Седневі, Любечі.

MICE: Чернігівський р-н.

Сформовані гастрономічні бренди. Ніжинські огірки і чернігівське пиво не потребують додаткової реклами, оскільки відомі своєю високою якістю. Гурмани визнають, що ніжинські мариновані і солені огірки відзначаються

особливим смаком і характерним хрустом. Секрети високих смакових якостей пояснюються складом ґрунту, який на Чернігівщині багатий іонами срібла, особливим рецептом, яким користувалися ще у 17 столітті ніжинські греки-колоністи, і чистою джерельною водою, що використовується для засолювання. Смак ніжинських огірків був знайомий Катерині II, котра під час своєї подорожі південними губерніями Російської імперії відвідала Ніжин. З того часу і до 1917 р. ніжинці постачали свою продукцію (крім огірків також помідори, квасолі і кабачки) до царського столу. З 1927 р. в місті працює консервний завод, який став одним з найвідоміших виробників консервованої плодоовочевої продукції в південно-західних регіонах Радянського Союзу [1]. У Ніжині відкрито пам'ятник огірку, що приваблює чимало туристів.

Крім фотографій на пам'ять біля оригінального пам'ятника їм можна запропонувати й інші розваги: екскурсію на підприємство з дегустацією продукції, участь у збиранні огірків у рамках агротуризму, відвідання Покровського ярмарку, який традиційно проводиться в місті, де туристи можуть познайомитися з іншими стравами місцевої кухні і купити різносоли.

Національний бренд продажів номер один – чернігівське пиво. Його історія починається з 1988 р., коли до 1300-річчя Чернігова на тодішньому пивкомбінаті «Десна» була розроблена рецептура нового пива, названого на честь міста. Секрет високих смакових якостей чернігівського пива, а їх нараховується зараз 14 сортів, - висока якість солоду, який виробляється тут же.

Знавців можуть зацікавити «Чернігівське особливе. Рецепт 28», яке вариться лімітованими партіями, а рецептура тримається у секреті, «Чернігівське Преміум», «Чернігівське Максимум», «Чернігівське біле», «Чернігівське Біла Ніч», «Чернігівське Паб Лагер» та інші [2].

Традиційні продукти. Чернігівщина – край картоплярства і скотарства. Агрокліматичні умови області ідеально підходять для вирощування картоплі, котра на піщаних ґрунтах в умовах неспекотного літа виростає особливо смачною. Для населення регіону картопля – продукт №1. У різних частинах Чернігівщини, навіть у не дуже віддалених один від одного населених пунктах,

існують свої улюблені рецепти її приготування і свої назви страв. Наприклад картопля-пюре може готуватися зі сметаною, маслом чи молоком, смаженим салом чи цибулею, петрушкою, кропом, яйцем і т.д. Відомі такі назви цієї страви, прийняті в різних селах: «мячка», «гоцка», «толмачка», «топтанка», «заливон» [3]. Відома також велика кількість інших страв і їхніх місцевих різновидів. Картопля це також і спиртова продукція. Продукція Чернігівського лікєро-горілочного заводу хоча і менш відома порівняно з пивом, але все ж користується попитом. А в часи СРСР «Чернігівська горобина на коньяку» була майже таким цінним подарунком для туристів, як і «Ризький Бальзам» чи вірменські коньяки. «Картопляний» напрям доцільно розвивати у рамках сільського, фестивального, етнографічного туризму.

Іншим напрямком для розвитку гастрономічного туризму може стати молочне і м'ясомолочне скотарство, яке розвивається в області на базі природних сіножатей і пасовищ. «Молочний» напрям можна використати в процесі розвитку сільського і аграрного туризму, Wellness-туризму.

Чернігівщина – край традиційного розвитку бджільництва. Тут народився і жив винахідник рамкового вулика П. Прокопович. Продукція бджільництва, перш за все, мед, може слугувати ресурсом для розвитку сільського, лікувально-оздоровчого, фестивально-ярмаркового туризму. Розвиваються як значні підприємства, так і аматорські приватні господарства. Велику роботу проводить обласна спілка бджолярів, яка випустила книгу «Медова Чернігівщина». У ній зазначається, що у області є близько 200 тис. бджолосімей, кожна з яких щороку дає по 40 кг меду [4]. У всіх райцентрах і у Чернігові створені осередки, які мають свої магазини. Вже зараз є база для розвитку гастрономічного туризму. В с. Сокиринці Срібнянського району місцевий мешканець виробляє питний мед, на який має патент і ТУ на виготовлення: «Питні меди Сокиринського». Скуштувати напій можна тут же в дегустаційному залі «Пасічник». У цьому селі зберігся один з найкращих зразків архітектури 19-го століття – палац колишніх поміщиків Галаганів. Багато представників цього роду залишили яскравий слід в історії України. Ім'я

одного з представників цього роду присвоєно Чернігівському художньому музею. На базі палацу поряд з іншими видами можливо розвивати і гастрономічний туризм.

Цікавим напрямком може бути створення центрів апітерапії чи навіть апіфітотерапії.

Рибальство, збирання лісових ягід (чорниці, малини) теж завжди було суттєвою допомогою для жителів області у справі заготовки продуктів. Дніпро, а також одні з найбільш чистих річок України – Десна, Снов, Сейм – мають достатньо риби. А ліси північної частини області багаті різноманітними грибами і ягодами. Чорниця і лисички експортуються в Москву і Гродно. В цьому випадку гастрономічний туризм міг би успішно поєднуватися зі спортивним, промисельним, екологічним, сільським.

Гастрономічні фестивалі. Продукція традиційних галузей сільського господарства використовується для проведення гастрономічних фестивалів. На Чернігівщині їх не так вже й багато, на відміну від Галичини і Закарпаття. Втім, досвід організації вже є. Так, у 2013 р. вперше були проведені фестивалі «40-Ух» (готувалася юшка за 40 рецептами) і «Дерун-Фест». В подальшому цей список можна продовжувати.

Органічне землеробство. Відсутність великих промислових підприємств робить область одним з екологічно чистих регіонів, незважаючи на існуючу загрозу зіпсований Чорнобильською аварією імідж. Близькість до столичних споживачів робить Чернігівщину перспективною для розвитку органічного землеробства. Вже зараз у цьому напрямку на території області працює декілька середніх і малих фермерських господарств і сільськогосподарських підприємств, у т.ч., на території Городнянського (молочна компанія «Етнопродукт») і Коропського районів. У цьому напрямі є можливість розвивати гастрономічний туризм на базі ресторанів високої кухні, що працюють в рамках концепції «від ферми до столу». Саме такі заклади переважають у списку найдорожчих ресторанів світу.

Етнографічна кухня поки що чекає своїх дослідників. Проте серед

місцевих страв загальну популярність завоювали «борщ по-чернігівськи», «печеня по-чернігівськи», сіверський куліш, налисники з капустою, рогалики прилуцькі, юшка варвинська з курятини та білих грибів та інші страви [5].

Концептуальні ресторани теж поки чекають креативних рестораторів, котрі могли б використати місцевий колорит і традиції, багату історію для створення ресторанів з оригінальною концепцією, що вже самі по собі є привабливими для туристів.

Екзотика. Як не дивно, у Чернігівській області є і такі можливості. Йдеться про страусині ферми, які є у Менському районі. Цікаво побачити, як в умовах помірного клімату утримуються ці тропічні тварини, тим більше, скуштувати омлет зі страусиних яєць. Перспективними є перепелині, фазанячі, козячі та нутрієві ферми. Цей напрямок може розвиватися як у межах агротуризму і сільського туризму, так і самостійно, підтримуване ресторанами високої кухні.

Історико-культурні ресурси включають в себе пам'ятки історії, архітектури, археології, місця, які пов'язані з життям і діяльністю видатних історичних осіб, території, де збереглися яскраво виражені етнографічні особливості, фольклор, культові споруди, центри прикладного мистецтва та ремесел, музеї, виставки, театри, картинні галереї тощо.

Ці ресурси приваблюють людей з метою задоволення їх духовних потреб і здатні задовольнити прагнення до пізнання історії своєї країни, тимчасової зміни постійного місця проживання з метою культурного розвитку.

Чернігівщина – справжня історична скарбниця України. Свого часу перший президент Української Народної Республіки Михайло Грушевський називав Чернігів «українською Равенною». Саме на Сіверщині збереглася третина усіх вітчизняних пам'яток домонгольського періоду. Серед них такі величні споруди, як Спаський і Борисоглібський собори, Слезький і Троїцько-Іллінський монастирі, П'ятницька церква.

Древній Чернігівський край відомий великою кількістю унікальних пам'яток історії та архітектури Княжої та Козацької доби. Понад 200 з них

мають світове значення і свідчать про видатну роль і місце Чернігівського князівства у формуванні Київської Русі та Української держави.

Поєднання історичної та культурної спадщини з унікальною природною цінністю – характерна риса багатьох заповідних об'єктів Чернігівщини. До визначних пам'яток садово-паркового мистецтва належать Качанівський та Сокиринський парки, Тростянецький дендропарк [5, с. 67].

Туристичний ринок Чернігівської області пропонує потенційним туристам різноманітні тури, які включають в себе:

- можливість побачити пам'ятки архітектури;
- можливість оглянути історичні об'єкти області;
- ознайомлення зі стародавньою історією міста Чернігів;
- проведення археологічних досліджень по території всієї області;
- відвідання святих місць та паломницькі подорожі;
- активні види спорту (сплав на човнах рік Дніпро та Десна, прогулянки по заповідниках та ландшафтних парках).

Вартий уваги «археологічний комплекс» селища Любеч, який розташований на лівому березі Дніпра на тому місці, де високі пагорби охоплюють з півдня великі болота Перисте і Замглай, упираються в берег Дніпра, створюючи природну фортецю на річці. В Любечі є все: зелені пагорби і яри, ліси хвойні та листяні, широкі заплавні луки, річки і озера, джерела і непрохідні болота. На відстані 5 км з півночі на південь розміщені курганні могильники IX-X ст., язичницьке святилище, замок XI - XII ст., монастир, урочище Гончарівка, церкви та храми.

Недалеко від Чернігова розташовується селище міського типу – Седнів. В давні часи Седнів надихав багатьох творців, таких як, Леонід Глібов, Тарас Шевченко та ін. Своєю популярністю Седнів багато в чому зобов'язаний сім'ї Лизогубів, які вплинули на всю українську історію. В місті знаходиться знаменита садиба Лизогубів, а поруч неї - парк. Цікавою архітектурною спорудою є старовинна дерев'яна Георгіївська церква - вона була побудована ще в XVII ст. Церква знаменита тим, що саме в ній знімали ключові сцени

культового радянського фільму жахів «Вій». Не менш популярною пам'яткою є школа, яку заснували в 2013 році, а стала відомою вона завдяки тому, що нагадує палац.

За кількістю пам'яток культурної спадщини Чернігівщина входить у першу десятку областей України (8751 пам'ятка культурної спадщини, з них - 193 національного значення). Це єдина область України, в якій збереглася третина архітектурних пам'яток давньоруської доби. Більшість із них знаходиться в Чернігові. 14 населених пунктів області включено до Списку історичних населених місць України.

Необхідно відмітити, що останнім часом намітилася тенденція до збільшення туристів, яких цікавить не тільки історико-культурні надбання, але й природні рекреаційні ресурси Чернігівщини, з'являються нові види туризму (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

Головні центри відвідування за видами туризму [3]

Види туризму	Центри
Пізнавальний (історико-культурний)	Чернігів та район, Батурин, Тростянець, Качанівка, Новгород-Сіверський район, Прилуцький район, Ніжин
Паломницький	м.Чернігів (Чернігівський район), с. Густиня (Прилуцький район), смт.Любеч (Ріпкинський район), с.Данівка (Козелецький район)
Подієвий	фестивалі в Чернігові, Ніжині, Прилуках, Коропі, Седневі, Любечі
МІСЕ	м. Чернігів, м. Батурин
Рекреаційний	Відпочинок на Голубих озерах (Ріпкинський р-н), бази відпочинку на ріках Десна та Дніпро (Козелецький та Куликівський р-ни)
Оздоровчий, лікувальний	санаторії: «Десна» (с. Ладинка Чернігівського району, «Остреч», (м. Мена), «Пролісок» (с. Лісове Ніжинського району), «Берізка» (с.Сухополова Прилуцького району), ДОК «Казковий» (м. Мена), т/в «Деснянка» (с. Дівиця Куликівського району)
Сільський зелений	Чернігівський, Коропський та Ічнянський райони
Активні види туризму	акваторії річок Десна та Снов (водний – сплави на байдарках та плотах), Чернігівський р-н (VELO та водний види туризму), Коропський р-н (територія Мезинського парку, пішохідний, вело та водний види туризму), Козелецький р-н (піший та вело туризм в межах Міжріччинського парку)
Мисливство та рибальство	Чернігівський, Козелецький, Ріпкинський, Ічнянський, Бобровицький р-ни

Разом з тим туристичний потенціал Чернігівської області на сьогодні розкрито не повною мірою. В умовах військових дій наявність спільної ділянки кордону з Російською Федерацією відлякує певну категорію потенційних внутрішніх туристів, зміни у настроях споживачів щодо відпочинку тощо. До 2014 року доволі значну частину туристичного потоку, крім туристів з м. Києва, складали організовані туристичні групи з Білорусі та транзитні індивідуальні туристи з Росії та Білорусі, які влітку їхали до Криму, але ця категорія із зрозумілих причин, починаючи з 2014 року, майже повністю відсутня.

Подорожчання палива та збільшення вартості проїзду в маршрутних таксі Київ-Чернігів негативно відобразилось на кількості індивідуальних подорожуючих за напрямками Чернігів та Батурин. Відсутність прямого залізничного сполучення Чернігова з іншими регіонами України також не сприяє збільшенню потоку туристів.

Для аналізу та перспектив розвитку історико-культурного потенціалу Чернігівської області проведемо SWOT-аналіз, який є одним з універсальних інструментів аналізу ситуації в галузі, і його можна ефективно використовувати для розробки стратегії розвитку туристичної сфери регіону (табл. Б.1).

На основі проведеного SWOT-аналізу історико-культурного потенціалу Чернігівської області виділимо основні фактори, що перешкоджають розвитку в'їзного та внутрішнього туризму Чернігівської області.

До факторів, що перешкоджають розвитку в'їзного та внутрішнього туризму Чернігівської області, можна віднести наступні:

- нерозвиненість туристичної інфраструктури в області, незадовільний стан об'єктів туризму, фізичний і моральний знос матеріальної бази сфери гостинності, недостатній рівень розвитку сфери додаткових послуг;
- відсутність єдиної маркетингової політики, спрямованої на просування чернігівського турпродукту, відсутність ефективної системи статистичної інформації, що дозволяє простежити динаміку галузі;
- невідповідність вартості готельного обслуговування та інших послуг їх

якості, слабка кваліфікація персоналу;

- переважання виїзного туризму над в'їзним, відсутність нормативно-правової бази, що регулює в'їзний та внутрішній туризм в Чернігівській області;
- недостатнє фінансування туристичної галузі на державному та регіональному рівні, сезонний характер прийому туристів та ін.

Проведений SWOT-аналіз дозволяє зробити узагальнюючий висновок, що при цілеспрямованій та ресурсозабезпеченій регіональній політиці можна нейтралізувати більшість слабких сторін туристичного потенціалу території, зокрема історико-культурного.

Серед головних чинників зростання привабливості туристичного потенціалу Чернігівської області необхідно:

- удосконалювати законодавчу і нормативно-правову базу розвитку туризму;
- розробити регіональний нормативний документ «Правила надання туристичних послуг в Чернігівській області»;
- впровадити систему добровільної сертифікації якості туристичних послуг;
- розробити і реалізувати заходи щодо матеріальної підтримки фірм, що займаються в'їзним туризмом (ввести пільги по орендній платі, пільги на тарифи, комунальні послуги і т. д.)
- сформувати сучасну систему перепідготовки туристичних кадрів, проводити науково-практичні семінари за участю міжнародних фахівців;
- надавати туристичним фірмам інформаційну підтримку з просування послуг, випуску інформаційних матеріалів (каталоги, буклети), розробці туристичного Web-сайту Чернігівської області; допомога в організації теле- і радіопередач для України і зарубіжжя, статті в газетах і журналах) і т. п.

Далі будемо аналізувати особливості розвитку туристичної інфраструктури в регіоні.

2.2. Особливості розвитку туристичної інфраструктури в регіоні

Стан інфраструктурного забезпечення Чернігівської області значно відстає від середньоукраїнських показників, хоча потрібно відзначити, що із 2017 р. намітилися позитивні тенденції.

Отже, кількісний склад оздоровчих закладів та їх місткості Чернігівщини складає менше 2% загальноукраїнських показників і значно поступаються середньодержавним показникам розвитку санаторно-курортного господарства (див. табл. В. 1-В. 4). Переважання баз та інших закладів відпочинку визначає спеціалізацію санаторно-курортного комплексу області. Динамічний аналіз ілюструє тенденцію стабільного скорочення кількості оздоровчих закладів регіону при різнонаправленій зміні місткості. За період 2000-2018 рр. припинили роботу пансіонати з лікуванням і відпочинку, не працювали 15 закладів, половина з яких відчували нестачу коштів для фінансування діяльності, 3 з них перебували на капітальному ремонті, по одному внаслідок відсутності дозволу або охочих оздоровитися та 3 – з інших причин.

Інфраструктурне забезпечення готельного господарства на території області у 2018 р. представлено 64 підприємствами готельного господарства, до складу яких входили 37 готелів, 5 гуртожитків для приїжджих та 22 інших об'єкти для тимчасового проживання. Загальний потенціал об'єктів готельного сервісу налічував 1470 номерів (табл. 2.2.1 та рис. 2.2.1). В їх числі переважали 679 (46,2 %) тримісні та з більшою кількістю місць, третина 499 (33,9 %) – двомісні, 158 (10,7 %) – одномісні. Номерів „люкс” налічувалося всього 86 (5,9 %), „напівлюкс” – 48 (3,3 %). Житлова площа номерів збільшилася за рік на 4,5 % і становила 30,7 тис. кв. м, середня площа одного номеру – 20,9 кв. м проти 20,5 кв. м у 2015 р.

В Україні передбачений розподіл готелів на п'ять категорій (від однієї до п'яти „зірок”). На сьогодні в Чернігівській області функціонує один чотиризірковий готель „Слов'янський” у Новгород-Сіверському районі та два двозіркових – „Брянськ” та „Україна” у м. Чернігові. Основними причинами

„безкатегорійності” більшості готелів області є невідповідність комплексу вимог до матеріально-технічного забезпечення, знаходження на стадії ліквідації, поточного або капітального ремонту.

Таблиця 2.2.1

Колективні засоби розміщування, [13, 44,48]

Роки	Кількість колективних засобів розміщування, од	Кількість місць у колективних засобах розміщування, од	Кількість осіб, які перебували у колективних засобах розміщування
2011	81	6098	75333
2012	79	5674	81948
2013	77	5397	80239
2014	74	4942	65488
2015	65	4560	59607
2016	53	3818	69193
2017	49	3884	59253
2018	25	1949	56673

Нині стан більшості об'єктів готельного сервісу області залишається на рівні, далекому від світових стандартів, перелік додаткових послуг значно скромніший, ніж у більшості готелів Європи.

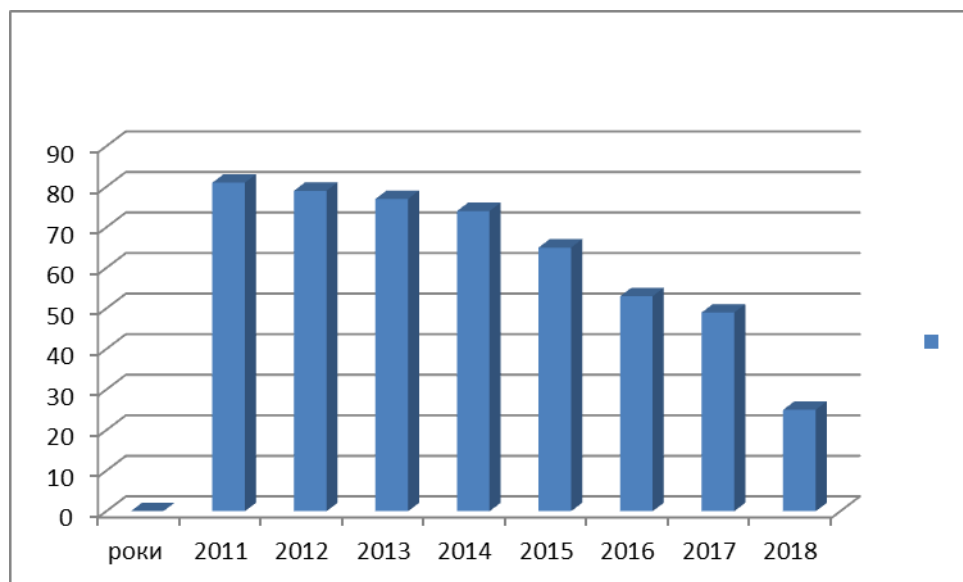

Рис. 2.2.1 Динаміка чисельності колективних засобів розміщування, складено за [13, 44,48]

Лише 17,2 % з них має у своєму складі сауну (басейн), пральню; 9,4 % –

автостоянку, кафе, бар, інші підрозділи з надання послуг за ринковими цінами; 1,6 % – ресторан. Жодне підприємство не має закладів торгівлі (магазин, кіоск).

Аналіз місцезнаходження підприємств готельного господарств показав, що переважна більшість підприємств знаходиться все ж таки в міських поселеннях.

За кількістю об'єктів і місткістю підприємств ресторанного господарства Чернігівська область займає відповідно 16 і 13 місця в регіональному розрізі. Починаючи з 2000 року, кількість об'єктів неупинно зменшується. За останні 18 років кількість об'єктів ресторанного господарства області скоротилася більш ніж на 225 одиниць (25,65 %). В 2018 році місткість ресторанних закладів дещо збільшилася при зниженні кількості об'єктів, що є наслідком розширення місткості вже існуючих підприємств. Щодо структури мережі ресторанного господарства, то в загальній кількості переважають кафе, закусочні, буфети.

Найвища забезпеченість ресторанними закладами спостерігається в м. Чернігові (25 %), Корюківському (7,05 %) і Ріпкінському (6,29 %) і відповідно максимальна кількість місць – м. Чернігів (33,15 %), м. Ніжин (9,83 %), м. Прилуки (7,93 %), Н.-Сіверському районі (5,98 %) і в Городнянському (5,74 %). Відповідно, мінімальні показники в районах за кількістю об'єктів ресторанного господарства у Семенівському (0,46%), Бахмацькому (0,61%), Бобровицькому (0,61%), Куликівському (0,61%). Найнижча кількість місць на об'єктах ресторанного господарства спостерігається в Бобровицькому (0,41%), Семенівському (0,44%), Носівському (0,51 %), Куликівському (0,52 %).

Окрім забезпеченості області оздоровчими, готельними та ресторанними закладами, що формують основу інфраструктурного забезпечення і визначають комфортність задоволення рекреаційних потреб, корисною є інформація про доступність місцевості та потенційні межі поширення інформації про регіон. За статистичними даними, Чернігівська область є однією з областей, в якій 100-відсотково всі автомобільні дороги мають тверде покриття, однак їх технічний стан характеризується низьким рівнем і потребує значних капіталовкладень. Тенденції збільшення кількості Інтернет-абонентів відповідають

загальноукраїнським. Доступність населення до Інтернет-мережі збільшує вірогідність отримання інформації про багатство і різноманіття рекреаційного потенціалу. В 2018 р. на кожні 10 000 осіб наявного населення припадало 355 Інтернет-абонентів, порівняно з 2005 р., коли цей показник становив лише 60 осіб.

Область характеризується низьким рівнем інноваційного розвитку. Більшість (45,5 %) наукових організацій зосереджено в м. Чернігові, м. Ніжині – 18,2%, м. Прилуках – 9,1%, значна частина яких підпорядковується Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України. Розвиток рекреаційного потенціалу на сьогодні не є можливим без впровадження інновацій. Але, на жаль, сьогодні відсутні налагоджені відносини з вищими закладами, науковими школами, які були б зацікавлені в розробці інноваційних проектів рекреаційного розвитку. Впроваджувачем цих інновацій у першу чергу можуть бути фахівці вищої кваліфікації. В державному масштабі частка фахівців вищої кваліфікації становить менше 1 %, на кожні 10 тис. осіб наявного населення припадає лише 7 осіб, які мають вчене звання. Фінансування наукових розробок також знаходиться на одному з найнижчих рівнів (16 сходинок).

Особливе місце в структурі рекреаційного потенціалу мають інвестиційні ресурси. Зважаючи на базис розвитку рекреаційного комплексу, основними інвестиціями можна вважати капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища. Протягом 2018 р. на охорону навколишнього природного середовища було витрачено понад 2220 млн. грн, з яких 91,3 млн. грн (41,9 %) – інвестиції в основний капітал, направлені на будівництво, капітальний ремонт, реконструкцію природоохоронних об'єктів, придбання обладнання для реалізації заходів екологічного спрямування. Інвестиції на капітальний ремонт природоохоронних об'єктів становили 12,4 млн. грн (13,6% інвестицій у навколишнє природне середовище), що на 35,4 % менше порівняно з 2015 р. Переважну частину інвестицій спрямовано на охорону атмосферного повітря та захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод – на кожний з них припадає по 38,4 % (35,1 млн. грн), очищення зворотних вод –

19,9 % (18,2 млн. грн). За рахунок коштів Державного бюджету України було освоєно 42,4 % капітальних інвестицій [4]

Основним ядром інфраструктурного забезпечення рекреаційної сфери є санаторно-курортні заклади (табл. 2.2.2 та 2.2.3), забезпеченість якими місцевого населення Чернігівської області характеризується низьким рівнем. Згідно з даними показниками область посідає 16 сходинку.

Таблиця 2.2.2

Санаторно-курортні та оздоровчі заклади, [13, 44,48]

	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Санаторії-профілакторії		Будинки і пансіонати відпочинку		Бази та інші заклади відпочинку	
	всього	у них ліжок, тис.	всього	у них ліжок, тис.	всього	у них місць, тис.	всього	у них місць, тис.
1995	9	1,4	7	0,6	3	0,6	54	5,1
1996	10	1,6	7	0,5	2	0,2	50	4,5
1997	10	1,8	7	0,5	2	0,3	43	3,8
1998	10	1,8	7	0,5	3	0,5	38	3,1
1999	10	1,8	6	0,6	3	0,5	40	2,8
2000	10	1,8	6	0,6	2	0,3	43	2,9
2001	10	1,8	6	0,6	1	0,2	40	2,7
2002	9	1,7	6	0,6	1	0,2	40	3,4
2003	8	1,5	6	0,6	1	0,1	37	3,7
2004	8	1,3	5	0,4	1	0,1	38	3,8
2005	8	1,3	5	0,4	1	0,1	37	3,9
2006	7	1,3	5	0,4	1	0,1	37	3,8
2007	7	1,3	3	0,3	1	0,1	34	3,7
2008	7	1,3	3	0,3	2	0,2	30	3,2
2009	7	1,3	3	0,3	2	0,3	30	3,2
2010	7	1,3	3	0,3	1	0,2	26	2,8
2011	7	1,3	3	0,2	—	—	26	2,6
2012	7	1,3	3	0,2	—	—	24	2,3
2013	6	1,2	2	0,1	—	—	24	2,3
2014	6	1,2	2	0,1	—	—	21	1,9
2015	6	1,2	—	—	—	—	16	1,7
2016	4	0,6	—	—	—	—	14	1,3
2017	5	0,7	—	—	—	—	13	1,6

Переважає більшість відпочиваючих оздоровлювались в санаторіях: “Десна” (с. Ладинка Чернігівського району), “Остреч” (м. Мена), “Берізка” (с.Сухополова Прилуцького району), дитячому санаторію “Пролісок” (с.Лісове Ніжинського району), ДОК “Казковий”(м. Мена), т/в “Деснянка” (с.Дівиця

Куликівського району). Найширший спектр санаторно-курортних послуг в області надає санаторій “Остреч”, який має власну лікувальну мінеральну воду, лікувальну торфогрязь, фізіотерапевтичні кабінети, камери штучного мікроклімату для лікування бронхіальної астми та обструктивних бронхітів, офтальмологічний кабінет, кабінет лікувальної фізкультури з сучасними тренажерами та спортінвентарем, водолікарню, де крім різноманітних ванн пропонується підводний душ-масаж, біостимулюючий лазерний душ, сауна та басейн.

Таблиця 2.2.3

Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку [13, 48]

	Кількість закладів, од		У них місць, од		Кількість дітей, які перебували у закладах, осіб	
	усього	у тому числі заклади оздоровлення ¹	усього	у тому числі у закладах оздоровлення ¹	усього	у тому числі у закладах оздоровлення ¹
2000	56	13	2952	2528	10580	7714
2001	74	10	2279	2117	9355	5861
2002	372	14	2651	2651	24565	7279
2003	379	19	3415	3415	27036	8196
2004	536	26	4634	3978	38819	11178
2005	536	25	4342	3943	44257	10574
2006	554	28	4052	4052	42209	8722
2007	563	25	3987	3887	41154	7504
2008	560	24	4046	3926	40103	8098
2009	569	21	3356	3356	36386	5983
2010	562	16	3505	2543	35614	3955
2011	550	20	3782	3001	35036	5308
2012	559	19	3726	2921	34866	5649
2013	559	21	3827	3122	35051	5135
2014	547	23	3982	3462	34866	6233
2015	493	19	3338	2553	28414	3727
2016	492	16	2181	1696	29418	3521
2017	483	16	2427	1642	31867	3346
2018	473	11	1431	1046	30560	1817
2019	462	12	1499	1099	30865	1883

Одним з найбагатших на туристичну інфраструктуру є м. Ніжин. Це – одне з не багатьох населених пунктів України, в якому майже повністю збереглась історична забудова центральної частини міста (XVII – XIX ст.).

Серед найцікавіших пам'яток будівлі Поштової контори (XVIII ст.), старовинної аптеки (XVIII ст.), житлові будинки, культові споруди. 14 красунь – церков прикрашають місто на р. Остер. Розвитку кінної пошти України з часів Київської Русі присвячена експозиція музею „Поштова станція”. Це єдиний у світі музей пошти. На Ніжинській поштовій станції зупинялись : Г.Сковорода, О.Пушкін, О.Грибоєдов, М.Глінка, Т.Шевченко, І.Репін та інші діячі культури. Ніжин - багатонаціональне місто. У 1676 було засновано Ніжинське грецьке братство. Греки побудували тут храми, магістрат, школу. У XVIII – XIX ст. місто було одним з найбільших просвітницьких і наукових центрів України. У 1805 році тут засновано Гімназію вищих наук князя Безбородька, яка стала провідним центром вищої освіти на Лівобережній Україні. Вже 300 років поспіль 14 жовтня в місті відбувається незабутнє дійство – Покровський ярмарок.

Заклади розміщення: ДКП “ Готель “Ніжин”, Чернігівська область, м. Ніжин, вул. Батюка, 1, тел.:(04631)23704.

Готель в/ч, Чернігівська область, м. Ніжин, вул. Прилуцька, тел.:(04631) 31035.

Заклади харчування: Ресторан "Полісся", м. Ніжин, вул. Московська, За. (80місць). Кафе „Чайка", м. Ніжин, вул. Батюка, 1.

Качанівка – дивовижний куточок Чернігівщини з чудовим палацово – парковим ансамблем, родовим маєтком сімейства Тарновських. За словами видатного історика М. І. Костомарова сюди, як у "вирій... зліталось різне українське вчене, художнє та письменне птаство". Серед видатних особистостей, хто в різні роки відвідали Качанівку були: Т. Шевченко, М.Гоголь, М.Глінка, В. Штернберг, М. Маркевич, П. Федотов, М. Вовчок, М.Ге, І. Репін, Д. Яворницький та багато інших. Тут створено і діє Національний історико-культурний заповідник „Качанівка”. Невід'ємною складовою Качанівського заповідника є палац у формах неокласицизму, флігелі, будівлі служб, альтанка Глібова, "романтичні руїни", паркові містки та інші малі архітектурні форми, 12 ставків, 51 вид дерев. У 1817-1828 рр. на

території садиби було збудовано Георгіївську церкву в стилі ампір. У церкві була родова усипальниця Тарновських. Нині церква діюча. Туристично-екскурсійне значення Качанівського заповідника посилюється розташованими неподалік іншими унікальними пам'ятками садибної культури XIX ст. – знаменитим дендропарком "Тростянець" та палацово-парковим ансамблем у Сокиринцях.

Тростянець. Дендрологічний заповідник Національної академії наук "Тростянець" – пам'ятка садово-паркового мистецтва державного значення, один з найкращих європейських парків. Загальна площа – 204,4 га. Засновником дендропарку був І.М.Скоропадський (1804 – 1887р.)- нащадок гетьмана Лівобережної України, великий землевласник, відомий колекціонер рослин, знавець архітектурного мистецтва, меценат. Нині на території старовинного парку налічується 520 видів і форм дерев і чагарників, декоративних квіткових рослин – 250 сортів.

Заклади розміщення: Сільська садиба „Мисливська поляна” Ічнянський р-н, с. Тростянець вул.Асаулюка,6. тел.: (04633) 2-49-37, (04633) 2-47-84

Сокиринський палацово-парковий комплекс міститься за 5 км від автодороги Київ-Суми в околицях с. Сокиринці. Палац, передпалацова площа, головна алея й оточуюча його рослинність приведені в гармонійне ціле. У сокиринському маєтку Галаганів свого часу побували Т.Шевченко, художник Л. М. Жемчужников, М. Лисенко, канцлер Російської імперії О. Горчаков, П. Куліш, кобзар О. Вересай та ін. У 1971 р. на території Сокиринського парку встановлено пам'ятник О. М. Вересаю, а в палаці відкрито кімнату-музей видатного українського кобзаря.

Заклади розміщення: Сокиринський аграрний ліцей. тел.: 8(04639)2-56-21

Прилуки – місто, розташоване на р. Удай. Вперше Прилуки згадуються в Іпатіївському літописі в 1092 р. В давнину місто було однією із фортець Київської Русі. З 1782 р. Прилуки стали повітовим містом Чернігівського намісництва, а з 1783 р. місто одержало магдебурзьке право. Серед архітектурних пам'яток XVII-XIX ст найбільш відомими є : полкова скарбниця

(поч. XVIII ст.) , собор Різдва Богородиці (1806 р.), Миколаївська церква (1720 р.). У Прилуках тричі побував Т.Шевченко. Цікаву колекцію має Прилуцький краєзнавчий музей, що нараховує понад 41 тисячу експонатів.

Заклади розміщення:

ГТК „ALEXANDRIA”, (м. Прилуки, вул. 1-го Травня, 48. тел.: (04637) 4-44-40)

Готель „Прилуки” (м. Прилуки, вул. Вокзальна, 2. тел.: 8(04637)3-31-52).

Заклади харчування:

Кафе „Ласуня” (м. Прилуки, вул. Вокзальна, 35. тел.: 8(04637) 3-42-88.

Кафе „Витребеньки” (м. Прилуки, вул. Костянтинівська, 62.

тел.: 8(04637)3-44-57).

За 10 км. на північ від Прилук, лежить славнозвісний Густинський монастир, заснований у 1600 р. на землях князів Вишневецьких серед густих дубових лісів. З історією монастиря пов'язані імена М.Вишневецького, Д. Ростовського (Туптала), Івана Мазепи, І.Білгородського, Петра Могили. Первісно монастир був дерев'яний. У 1636 і 1671 р. будівля була пошкоджена пожежами. Архітектурний ансамбль склався у другій половині XVII-XVIII ст. і являє собою унікальний комплекс доби бароко, що значно вплинув на культове будівництво Лівобережної України. Центральна споруда – Троїцький собор (1672-1676 рр.). У другій половині XVII ст., водночас з муром, зведено Миколаївську та Єкатерининську церкви. Тривалий час Густинський монастир був неофіційним центром зв'язків між Україною, Росією та Молдовою, осередком ідейної боротьби проти унії та католицизму. У першій половині XVII ст. тут було написано “Густинський літопис” і “Густинський монастирський літопис”. У період між квітнем і липнем 1845 р. у ньому побував Т. Г. Шевченко, який написав три акварелі: “У Густині. Церква Петра й Павла”, “Брама в Густині. Церква Св.Миколи”, “У Густині. Трапезна церква”. Про малюнки, виконані в Густині, Шевченко згадує у повісті “Музикант” і “Наймичка”. У 1994 р. монастир відродився як жіночий. При обителі є готель для прочан.

Крути – залізнична станція. Тут 29 січня 1918 року відбувся бій між Київськими студентами і військами Червоної армії. За часів незалежності національно – демократичні сили сформували традицію вшанування пам'яті юнаків, що загинули під Крутами. В 2006 році за участю Президента України відбулося відкриття Меморіалу пам'яті Героям Крут. Створені скульптурні композиції „Колона” і „Шинель”, здійснено благоустрій території площею Меморіалу.

Заньки – батьківщина видатної української актриси Марії Заньковецької. Музей розташований у будинку, що побудований на місці садиби родини Адамовських, де народилась майбутня актистка. Експозиція музею розповідає про життєвий і творчий шлях М.Заньковецької та про розвиток українського театру.

„Ганнина пустинь” – історико-меморіальний музей – заповідник Пантелеймона Куліша, що створений на території відродженої садиби Білозерських- Кулішів на хуторі Мотронівка Борзнянського району. Саме тут перетнулися шляхи визначних провідників української національної ідеї Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Віктора Забіли, Василя Білозерського, Ганни Барвінок та ін. Увагу відвідувачів привертають відтворені будівлі, ставок, сад, впорядкована територія, могили подружжя.

Згідно з проведеним дослідженням на основі даних, отриманих з Головного управління статистики у Чернігівській області [13], за показником індексу розвитку інфраструктури Чернігівський регіон посідає шосте місце серед всіх областей України. Водночас, існує низка проблем, невирішеність яких значним чином впливає на подальші перспективи розвитку.

Наступним кроком буде розкрито основні напрями вдосконалення розвитку туризму в регіоні.

2.3. Основні напрями вдосконалення розвитку туризму в регіоні

В умовах складного економічного стану населення відбувається все більша переорієнтація з виїзного туризму на внутрішній, а також, за умов втрати Криму, серед туристів відбувається пошук альтернатив на внутрішньому ринку. Саме в цей момент, коли є попит, маємо нагоду запропонувати споживачу Чернігівський регіон як варіант для різнопланового відпочинку.

Для України традиційними зимовими напрямками є Карпати а літніми – відпочинок на узбережжі Чорного та Азовського морів. Чернігівщина має всі шанси зайняти нішу весняного та осіннього масового напрямку.

Наш регіон є одним з найспокійніших в країні – ми просто зобов'язані поширювати цю інформацію, адже наразі це найголовніша потреба для відпочинку.

Шляхом організації прес-турів, участі у туристичних виставках, та інших маркетингових заходах маємо доповнити асоціативний ряд потенційного туриста з «Древній Чернігів-Батурин-Качанівка-церкви» на «активний відпочинок – рекреація – природа – історичні пам'ятки».

Необхідно зосередитись на покращенні туристичної інфраструктури та розвитку лікувального та рекреаційного видів туризму шляхом залучення інвестицій для реконструкції існуючих та будівництва нових готелів, баз відпочинку, санаторіїв, котеджних містечок, кемпінгів та ін.

План перспективного розвитку Чернігівщини виокремлює 5 основних пріоритетів: якість життя населення (сюди варто віднести галузі освіти та медицини, стан доріг), аграрна сфера, широка підтримка малого та середнього бізнесу, розвиток туризму, інновації. Якщо говорити про туризм, то План на 2019 – 2021 роки передбачає реставрацію пам'ятки архітектури - комплексу споруд «Поштова станція» в Ніжині; реконструкцію Менського зоопарку; продовження розбудови туристично-готельного комплексу «Бреч» (Корюківський район); природного парку «Беремицьке» (Козелецький район) та ін.

Ремонт доріг державного та місцевого значення має покращити якість життя місцевих жителів і також сприяти формуванню туристичних потоків. У сфері дорожньо-транспортної інфраструктури передбачені такі проекти: капітальний ремонт автомобільної дороги М-01 Київ – Чернігів - Нові Яриловичі та автомобільної дороги Н-07 Київ – Суми – Юнаківка; автодоріг Макіївка - Журавка та Богдани - Вишневе (Варвинський район); будівництво об'їзної дороги навколо м. Прилуки; капітальний ремонт мосту в селищі Варва.

Дослідивши негативну динаміку в'їзних туристичних потоків на Чернігівщині, ми можемо за допомогою експертного аналізу та емпіричних досліджень виокремити такі причини погіршення соціально-економічного розвитку туристичної індустрії Чернігівщини:

- військові дії на Донбасі, що спричинили відтік туристів у прикордонній з Росією Чернігівській області;
- значне зменшення російського туриста, спричинене військовим конфліктом;
- інформаційна війна проти України: дезінформація іноземних туристів, створення ілюзії повномасштабної війни та небезпечного перебування на прикордонних територіях;
- відсутність стратегії промоції туристичного продукту Чернігівщини та брендингу регіону;
- недосконале транспортне сполучення (відсутність аеропорту на території області, відсутність популярних залізничних сполучень з іншими обласними центрами країни);
- нерозвинена інфраструктура та низька якість сервісу (відсутність 5-зіркових готелів та мінімальна кількість об'єктів, включених до світових онлайн-систем бронювання, таких як booking.com);
- недооцінка вигід від розвитку туристичної сфери на рівні місцевої влади;
- недостатність кваліфікованих кадрів у сфері розвитку туристичної галузі.

Проаналізувавши причини зниження показників розвитку туристичної галузі Чернігівської області, ми сформулювали основні необхідні передумови розвитку туристичної індустрії регіону:

1. Розроблення ефективної Стратегії розвитку туристичної індустрії та промоції Чернігівської області.
2. Пріоритет розвитку внутрішнього туризму, особливо з акцентом на туристів з Києва.
3. Переорієнтація іноземних туристичних потоків (відхід від російського туриста та орієнтація на туристів з Білорусі, Туреччини та країн Балтії).
4. Створення конкурентоспроможного чернігівського місцевого туристичного продукту.
5. Орієнтація на кластерний розвиток туристичної галузі, поєднання туристичних пропозицій декількох DESTINATION у межах регіону.
6. Популяризація туристичного продукту з метою ефективного витрачання ресурсів
має здійснюватись виключно для цільових аудиторій внутрішніх та іноземних туристів.
7. Розбудова сприятливої транспортної логістики, включаючи автомобільні дороги, залізничне та в ідеалі авіасполучення (або налагодження зручних трансферів з аеропорту «Бориспіль»).
8. Консолідація зусиль влади, бізнесу та громади у залученні фінансових, інформаційних та кадрових ресурсів для реалізації стратегії туристичного розвитку.
9. Ефективний розподіл фінансових ресурсів на розвиток туристичної галузі, а саме обсяг коштів на популяризацію туристичного продукту має бути не меншим, ніж вартість самого туристичного продукту.
10. Удосконалення туристичного сервісу, навчання та підвищення кваліфікації кадрів, які залучені в індустрії туризму.

Туристична інфраструктура – це один із основних елементів, що може характеризувати рівень розвитку туристичної галузі регіону. У таблиці 2

представлені основні проблеми туристичної інфраструктури міста Чернігова на та можливі шляхи їх вирішення, які повин□ на передбачити нова стратегія розвитку туризму.

Таблиця 2.3.1

Проблеми туристичної інфраструктури Чернігівської області та шляхи їх вирішення, складено за [34]

Проблеми туристичної інфраструктури Чернігівської області	Шляхи вирішення проблеми туристичної інфраструктури Чернігівської області
<ul style="list-style-type: none"> - відсутні місця для тимчасової зупинки та відпочинку туристичних груп і неорганізованих туристів, по типу кемпінгу, які були б обладнані критими майданчиками, туалетами, урнами для сміття, за виключенням автошляхів державного значення; - більшість туристичних об'єктів міста потребують вдосконалення своєї інфраструктури, зокрема будівництва нових сучасних туалетів, які б відповідали європейському рівню, встановлення додаткових дорожніх вказівників, смітєвих урн тощо. Необхідно передбачити спеціально облаштовані місця продажу рекламної та сувенірної продукції у центральній частині міста та в районі залізничного вокзалу та автобусних станцій; - недостатня кількість у місті спеціалістів в галузі туризму, як результат некваліфіковане виконання поставлених завдань; - відсутність достовірних статистичних даних щодо відвідання туристичних об'єктів міста, за допомогою яких можна було б реально проаналізувати стан туризму в Чернігові, виявити слабкі сторони та загрози, спрогнозувати його подальший розвиток 	<ul style="list-style-type: none"> - активізувати роботу щодо пошуку інвесторів, та залучення інших джерел фінансування; - створити ефективну мережу туристично-інформаційних центрів і пунктів; - посилити рекламно-інформаційну діяльність, зокрема передбачити випуск інформаційно-довідкової продукції саме туристичного спрямування. Ця продукція має безкоштовно розповсюджуватись як в ТПЦ, так і в закладах розміщення; - з метою популяризації туристичних об'єктів та маршрутів більш тісно співпрацювати з друкованими та інтернет-виданнями туристичного спрямування; - продовжити розроблення системи дорожніх знаків та інформаційних панно, що інформують про туристичні маршрути і об'єкти (бажано декількома мовами), та встановлення їх на автошляхах міста та області; - представники туристичної галузі міста повинні постійно проводити та приймати участь в інформаційно-рекламних та виставкових туристичних заходах; - рекомендувати готелям пройти добровільну стандартизацію. Деякі готелі своїм номерним фондом та інфраструктурою не відповідають міжнародним вимогам щодо кількості зірок, яку вони самі собі присвоїли; - передбачити в місті ефективну кадрову вертикаль для реалізації державної політики в галузі туризму; - відділам та управлінням культури і туризму райдержадміністрацій та міських рад ініціювати передбачення коштів у районних та міських бюджетах на розвиток туризму

Проаналізувавши причини зниження показників розвитку туристичної галузі Чернігівської області та міста Чернігова, можна сформулювати основні необхідні передумови розвитку туристичної індустрії регіону. Основними проблемними питаннями, на вирішення яких спрямовується розробка стратегії розвитку туризму в місті Чернігові, є такі:

1. Відсутність у Чернігова іміджу цікавого, сучасного, туристично-привабливого міста.
2. Недостатня розвиненість транспортної і туристичної інфраструктури міста та відповідних послуг.
3. Низький рівень використання туристичного потенціалу території у сфері пізнавального туризму на основі культурної багатоманітності та історичної унікальності.
4. Відсутність у Чернігові туристично-привабливих загальновідомих подій і заходів національного та міжнародного рівня, які проводяться на регулярній основі.
5. Невикористання промислового комплексу міста для розвитку інноваційних напрямів туризму, зокрема, пивного туризму. Таким чином, проаналізувавши туристичний потенціал Чернігова, можна виділити пріоритетні, на нашу думку, напрями розвитку туризму Чернігова у довгостроковій перспективі:

- пізнавальний туризм, основою якого є історична унікальність розвитку, етнокультурна багатоманітність міста та велика кількість історико-культурних пам'яток національного та світового значення;

- подієвий туризм, що передбачає організацію та проведення щорічно кількох заходів національного і міжнародного рівнів розважального, гастрономічного, спортивного спрямування;

- гастрономічний туризм, для якого в Чернігові є необхідні ресурси та позитивний імідж, адже протягом декількох років тут проводилися успішні та популярні гастрономічні фестивалі, одним з яких був фестиваль "40 Ух", який був унікальним поєднанням змагання з приготування рибної юшки та

спортивної риболовлі;

- пивний дегустаційний туризм, орієнтований на ефективне використання специфічного промислового потенціалу Чернігова та іміджу "пивної столиці України", що може стати елементом вдалого позиціонування Чернігова в Україні;

- релігійний туризм та паломництво, яке б передбачало затримку туристів та паломників у Чернігові довше одного дня, відвідання відомих та маловідомих культових споруд та місць, а також популяризація релігійних турів Чернігівською областю з початковою і кінцевою точкою в обласному центрі;

- активний туризм, для розвитку якого в Чернігові є потужний ресурс – річка Десна, яка дає можливості для активних водних видів спорту та відпочинку, риболовлі, розвитку баз відпочинку та готельних комплексів на її узбережжі, а також та проведення фестивалів та міських свят.

Отже, всі запропоновані заходи послужать формуванню на території Чернігівської області конкурентної туристичної галузі, а її розвиток, в цілому, дозволить:

- задовольнити потреби туристів в отриманні якісних послуг;
- створити додаткові робочі місця;
- збільшити інвестиційну привабливість регіону;
- збільшити надходження до регіонального і муніципальні бюджети;
- підвищити добробут жителів області.

Аналіз можливостей дозволяє виявити резерви не тільки для розвитку рекреаційної сфери, а і для підвищення регіонального добробуту.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

На основі зроблених досліджень особливостей соціально-економічного розвитку туристичної індустрії Чернігівщини можна зробити висновки як щодо процесу вдосконалення збору інформації, так і щодо конкретних пропозицій зі збільшення туристичних потоків.

Аналіз особливостей соціально-економічного розвитку туристичної індустрії Чернігівської області необхідно проводити раз на півроку з метою розроблення ефективної стратегії туристичного розвитку регіону.

Рекомендується дослідження особливостей розвитку туріндустрії проводити тим виконавчим органам влади, які опікуються розвитком туризму, економіки та безпосередньо відповідають за розроблення й реалізацію стратегії соціально-економічного розвитку регіону.

Дослідження соціально-економічного стану розвитку туристичної галузі варто проводити на основі багатьох соціально-економічних показників: як обсягів туристичного збору, так і даних прикордонної служби, звітностей туристичних агентств та операторів, музейних об'єктів, національних заповідників, даних соціологічних досліджень туристичного ринку, тощо.

Основні особливості соціально-економічного розвитку туристичної індустрії Чернігівщини полягають у неефективному використанні туристичних ресурсів; значно меншою туристичною активністю у порівнянні із західними прикордонними регіонами України; різким зменшенням туристичних потоків, починаючи з 2014 року у зв'язку з воєнними діями на Донбасі; залежністю та відсутністю вчасної переорієнтації від російського транзитного туриста; великій частці білоруських шопінг-туристів у загальній структурі іноземних туристів; недосконалою транспортною логістикою.

З метою сталого розвитку туристичної індустрії рекомендовано постійно проводити заходи, що пов'язані як з популяризацією туристичного продукту регіону, так і з вдосконаленням логістичної системи регіону, а також налагодженням туристичної інфраструктури і сервісу.

Отже, всі запропоновані заходи послужать формуванню на території Чернігівської області конкурентної туристичної галузі, а її розвиток, в цілому, дозволить:

- задовольнити потреби туристів в отриманні якісних послуг;
- створити додаткові робочі місця;
- збільшити інвестиційну привабливість регіону;
- збільшити надходження до регіонального і муніципальні бюджети;
- підвищити добробут жителів області.

Комплекс даних заходів дозволить, в цілому, підвищити історико-культурний туристичний імідж Чернігівської області, стати провідним туристичним центром країни та Європи, що, в свою чергу, спричинить зростання фінансових надходжень.

При розробці стратегії у подальшому необхідно зосередитись на покращенні туристичної інфраструктури та розвитку рекреаційного, активного, паломницького, гастрономічного видів туризму шляхом залучення інвестицій для реконструкції існуючих та будівництва нових готелів, баз відпочинку, санаторіїв, котеджних містечок, кемпінгів, заснування і розвиток існуючих історичних, музичних та гастрономічних фестивалів, які були б "родзинкою" Чернігівської області та асоціювалися у туристів саме з цим краєм.

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що низький рівень розвитку рекреаційної сфери Чернігівської області пояснюється в першу чергу негативними тенденціями в соціально-економічному середовищі, обумовленими реальним станом матеріального забезпечення більшості населення, демографічною проблематикою та відсутністю ефективної державної політики в напрямку повноцінного задоволення рекреаційних потреб. Аналіз можливостей дозволяє виявити резерви не тільки для розвитку рекреаційної сфери, а і для підвищення регіонального добробуту.

ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алешугіна Н.О. Можливості розвитку гастрономічного туризму в Чернігівській області / Н.О. Алешугіна, П. Ф. Коваль // Науковий вісник ЧДІЕУ. – № 2 (22). – 2014. – С. 50-53
2. Андрушенко В. Ю. Значення та розвиток територіально-рекреаційної системи завдяки туризму / В. Ю.Андрушенко // Розвиток економічної системи в умовах глобалізації: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2014. – С.87-90.
3. Антоненко І. Я. Історико-культурна спадщина Чернігівської області: стан та перспективи розвитку / І. Я. Антоненко, Ю. М. Котюх // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5854>.
4. Бакурова А. В. Оцінка рекреаційної привабливості регіону / А.В. Бакурова, Д. В. Очеретін // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. – Вип 183. – Том III. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – С. 617-622.
5. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування / О. О. Бейдик. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2001. – 395 с.
6. Безручко Е.С. Управление природно-рекреационными ресурсами в целях устойчивого развития туризма / Е.С. Безручко, Е.И. Мишнина // Управление в современных системах. – 2015. – №1(5). – С.36-39.
7. Биркович В. І. Модернізація туристичного та рекреаційного потенціалу регіонів України / В. І. Биркович // Статистика України. – 2006. – № 3 (34). – С. 83-86.
8. Борушак М. Проблеми формування стратегії розвитку туристичних регіонів : монографія / М. Борушак. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2006. – 288 с..
9. Бутко М. П. Транспортна компонента виробничої інфраструктури регіону / М. П. Бутко, Н. В. Іванова. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – 312 с.

10. Всесвітня туристична організація. Офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unwto.org/>.
11. Галасюк С. С. Сучасний стан розвитку санаторно-курортної бази в Україні / С. С. Галасюк // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – Вип. 15. – С. 197-202.
12. Герасименко В. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону: монографія // В. Г. Герасименко. – Одеса : ОНЕУ, 2016. – 262 с.
13. Головне управління статистики у Чернігівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.chernigivstat.gov.ua/>
14. Давиденко І. В. Основні компоненти туристично-рекреаційного потенціалу / І. В. Давиденко // Соціально-економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку в Україні та світі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: НО «Перспектива», 2014. – Ч. 2. – С. 49-52.
15. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
16. Департамент культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської обласної державної адміністрації. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cg.gov.ua/index.php?id>.
17. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. / Відомості Верховної Ради України. – Київ, 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
18. Каленюк І. С. Соціальні аспекти розвитку рекреації та туризму в Україні / І. С. Каленюк, Т. М. Котенко // Демографія і соціальна економіка. – 2016. – №2 (27). – 90-101.
19. Конституція України / Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
20. Концепція розвитку санаторно-курортної галузі. Розпорядження КМУ від 23 квітня 2003 р. № 231-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/fpart95/idx95147.htm>.
21. Курортні ресурси України. – Вип. IV. Ч. I. – К.: Лтд, 2005. – 155 с.
22. Курус І. Чернігівська область. Путівник / І. Курус. – К. : Богдана, 2009.

– 308 с.

23. Лісове господарство України: проблеми та перспективи. – К.: Міжвідомча аналіт.-консультат. рада з питань розвитку продукт. сил і виробн., відносин, 2003. – 178 с.

24. Лісовий кодекс України. – К.: Мін. лісгосп України, 1994. – 56 с.

25. Любіцева О.О. Туристичні ресурси України: Навч. посіб. / О.О.Любіцева, Є. В. Панкова, В. І. Стафійчук. – Київ: Альтерпрес, 2007. – 369 с.

26. Медова Чернігівщина / [упоряд. М. Будлянський]. – Чернігів : Десна, 2013. – 192 с.

27. Менеджмент і маркетинг туризму: навч. посібник / Т.М. Афонченкова, О.В. Булюк, Б.П. Масенко та ін.; за ред. О.Є. Лугініна. – К.: Видавництво Ліра, 2012. – 364 с.

28. Микитчак О. Туристично-рекреаційні ресурси Чернігівської області / О.Микитчак // Вісник львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2014. – Випуск 34. – С. 78-86.

29. Модернізація туризмознавства: теорія і практика партнерства: монографія / За ред. Г.П. Скляра. – Полтава: ПУЕТ, 2015. – 372 с.

30. Оздоровлення дітей у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку влітку 2017 року : стат. бюлет. / [відп. за вип. О.О. Кармазіна]. – К. : Державна служба статистики України, 2017. – 55 с.

31. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону : монографія / за заг. ред. В. Г. Герасименко. – Одеса : ОНЕУ, 2016. – 262 с.

32. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник / Є.В.Панкова. – К.: Видавництво: Альтерпрес, 2003. – 352 с.

33. Перелік об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України / Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.spadshina.com.ua/index.php?sID=23&itemID=376>.

34. Погуда Н. В. Стратегічні напрями розвитку туризму у Чернігові /

Н.В.Погуда, О. В. Чухіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.in.ua/pdf/1_2019/18.pdf

35.Порядок визнання населеного місця історичним [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=909-2006-%EF>.

36.Постанова КМУ від 23 травня 2001 р. №562 «Про затвердження Порядку створення і ведення Державного кадастру природних територій курортів». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/562-2001-%D0%BF>. Назва з екрана.

37.Про внесення змін до Закону України “Про туризм”: Закон України. / Відомості Верховної Ради України [Текст]. – 2004. – №13. – Ст. 180.

38.Про курорти. Закон України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dp_20010711_805.html.

39.Про мисливське господарство та полювання: Закон України (№1478 – III від 22.02.2000 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

40.Про схвалення Концепції розвитку санаторно-курортної галузі: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 231-р від 23.04.2003 р. / Офіційний вісник України [Текст]. – 2003. – №17. – С. 122.

41.Про туризм: Закон України / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – №31. – Ст.241 (в редакції від 04.08.2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nre>.

42.Романова А. Соціально-економічні особливості розвитку туристичної індустрії в Чернігівській області / А. Романова // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2016. – № 3 (7). – С.

43.Семенов В.Ф. Регіональний вимір рекреаційно-туристичної діяльності: [монографія] / В.Ф. Семенов. – К.: Фенікс, 2008. – 201 с.

44.Стан туризму в Чернігівській області. Чернігівський монітор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://monitor.cn.ua/ua/monitoring/>.

45.Статистичний атлас України. 2018 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/dw_regions/pdf.

46. Статистичний щорічник України за 2017 рік / Державна служба статистики України: за ред. І. Є. Вернера / відп. за вип. О.А. Вишневська. К., 2018. 541 с.

47. Статистичний щорічник України за 2018 рік / Державна служба статистики України: за ред. І. Є. Вернера / відп. за вип. О.А. Вишневська. – Житомир: ТОВ “Бук Друк”, 2019. – 482 с.

48. Статистичний щорічник Чернігівщини. 2018 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.chernigivstat.gov.ua/new/SHorichnik2018.pdf>.

49. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/168-2017>.

50. Ткаченко Т.І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: Монографія. К.: КНТЕУ, 2006. 537 с.

51. Тронько П. Історичне місто як культурна цінність і об’єкт пам’яткоохорони / П. Тронько, Я. Верменич // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – № 15. – С.171-183.

52. Туризм в Україні [Електронний ресурс] / Держкомстат України, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

53. Туризм по-чернігівськи: історичний та гастрономічний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pik.cn.ua/23288/>.

54. Туристична діяльність в Україні у 2017 році: стат. бюлет. / [відп. за вип. О.О. Кармазіна]. – К.: Державна служба статистики України, 2018. – 90 с.

55. Туристична діяльність в Україні у 2018 році: стат. бюлет. / [відп. за вип. О.О. Кармазіна]. К.: Державна служба статистики України, 2019. – 80 с.

56. Туристичний імідж регіону: монографія / за ред. А.Ю. Парфіненка. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 312 с.

57. Туристичні ресурси та інфраструктура – головні складові розвитку туризму в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://ru.osvita.ua/vnz/reports/tourism/36431/>.

58. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія: навч. посібн. / Н.В. Фоменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.

59. Чернігівська обласна державна адміністрація. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cg.gov.ua/index.php?tp=main>.

60. Чернігівщина в цифрах 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.chernigivstat.gov.ua/new/cifry_2018.pdf

61. Чернігівщина туристична. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://chernihivregion.travel/>.

62. Четирбук О. Рекреаційно-туристичні ресурси Чернігівської області / О.Четирбук, Д. Карпин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/3448/1/Chetyrbuk%20O.%2C%20Karpyn%20D..pdf>.

63. Шабардіна Ю. В. Рекреаційний потенціал як складова продуктивних сил регіонального економічного простору: дис.... канд. екон. наук: 8.00.05 / Шабардіна Ю. В. – Чернігів, 2011. – 239 с.

64. Щорічний моніторинг соціально-економічного розвитку районів та міст обласного підпорядкування за підсумками 2019 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cg.gov.ua/web_docs/1/2011/11/docs/Monit_434_RDA_12_rik_ok.pdf.

ДОДАТКИ

Додаток А

Соціально-економічне становище Чернігівської області

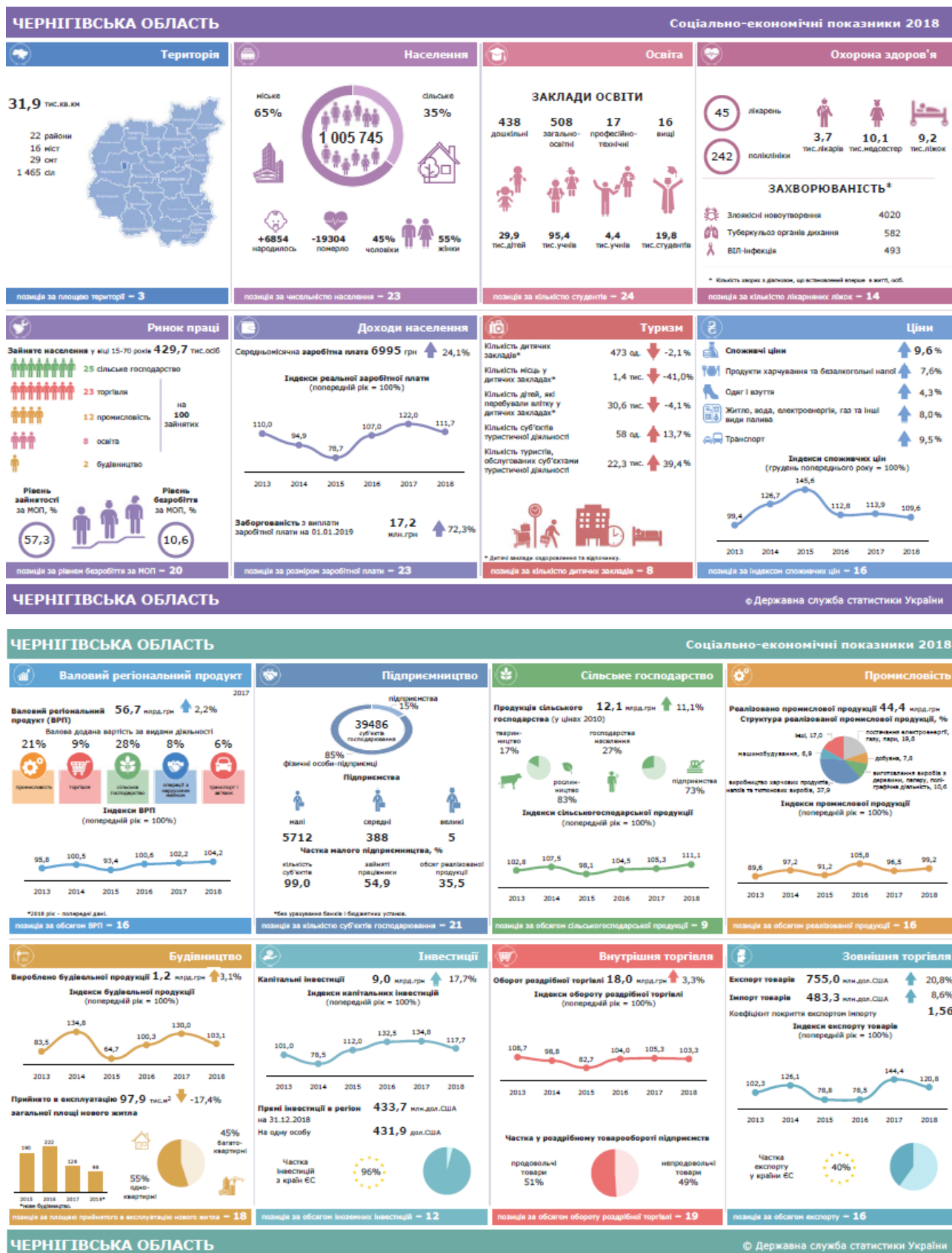

Рис. А. 1 Соціально-економічні показники Чернігівської області [60]

Рис. А. 2 Соціально-економічні показники Чернігівської області [60]

Додаток Б

SWOT-аналіз

Таблиця Б. 1

SWOT-аналіз розвитку туристичної сфери Чернігівської області [44].

Сильні сторони	<ul style="list-style-type: none"> - Значний історико-культурний та природно-рекреаційний потенціал. - Стійка асоціація Чернігова з давньоруським містом, а області з Чернігівським князівством – впізнаваний бренд. - Значні рекреаційні ресурси області зосереджені на території природоохоронних об'єктів та поряд з визначними туристичними центрами і історико-культурними об'єктами, що дає можливість комбінувати різні види туризму. - Чернігівщина має достатню водозабезпеченість. - Із бальнеологічних ресурсів в області є мінеральна вода, лікувальні грязі та бішофіт. - Область характеризується значною лісистістю – біля 20,5% території Чернігівщини вкриті лісовою рослинністю (659,9 тис. га), із яких лісів рекреаційно-оздоровчого призначення - біля 17,0 тис. га. - Географічне розташування регіону на перетині міжнародних шляхів і як наслідок транзитне значення. - Близькість до Києва та Гомеля забезпечує сталим потоком екскурсантів.
Слабкі сторони	<ul style="list-style-type: none"> - відсутність зручного транспортного сполучення з регіонами України - відсутність розвинутої туристичної інфраструктури; - лише 2 готелі пройшли процедуру категоризації; - незадовільний стан доріг і дорожнього покриття на основних магістральних дорогах області, по яких проходять головні туристичні маршрути; - значні відстані між головними туристичними центрами (Чернігів-Батурин 170 км, Чернігів – Новгород-Сіверський 180 км, Чернігів – Качанівка 180 км - незначні обсяги інвестицій в розвиток рекреаційно-туристичної галузі Чернігівщини; - руйнація та незадовільний технічний стан багатьох історичних споруд; - недостатній рівень інформаційно-рекламного забезпечення на внутрішньому і, особливо, на зовнішньому ринках; - наслідки аварії на ЧАЕС, проблема радіаційного забруднення частини території області, в результаті якої вилучені із господарського користування 7,4 % її загальної площі – західні частини Ріпкінського, Чернігівського і Козелецького районів, більша частина Семенівського та окремі ареали в Корюківському та Коропському адмінрайонах. - Освоєність зон масового відпочинку в області, не дивлячись на значні їх території (близько 20 % від загальної площі області), досить нерівномірна, їх використання характеризується стихійністю та нерегульованістю.
Можливості	<p>Необхідність максимального використання рекреаційного потенціалу Чернігівщини, вигідного геополітичного положення області.</p> <p>розвиток сільського, активного, екологічного та оздоровчо-рекреаційного видів туризму.</p> <p>Значний потенціал для залучення внутрішнього туриста з регіонів України та сусідньої Білорусі. -Залучення інвестицій в інфраструктурні проекти.</p>
Загроза	<p>Виникнення надзвичайних ситуацій природного й техногенного характерів (27 екологічно небезпечних пром підприємств, 63 склади зберігання непридатних до використання ХЗЗР, скотомогильники, магістральні газопроводи, компресорні станції та підземні сховища газу, ерозійно-зсувні процеси, загроза природного прориву і виникнення нового русла р. Сож). Замулення та пересихання річок. Близькість кордону з РФ</p>

Додаток В

Санаторно-курортна діяльність в Україні

Таблиця В. 1

Динаміка кількості місць у санаторіях та пансіонатах з лікуванням
в розрізі регіонів України, складено за [44]

№п /п	Адміністративні території	У них місць			
		2000	2015	2017	2017 до 2015
	Україна	150554	78298	71067	47,2
1.	АР Крим	56981	—	—	—
2.	Вінницька	5246	4605	3619	69,0
3.	Волинська	1482	1312	985	66,5
4.	Дніпропетровська	2742	2201	1660	60,5
5.	Донецька	4200	2282	3578	85,2
6.	Житомирська	2750	1317	1117	40,6
7.	Закарпатська	3564	5266	3946	110,7
8.	Запорізька	5165	6130	5857	113,4
9.	Івано-Франківська	2743	2277	2264	82,5
10.	Київська	3004	2381	2124	70,7
11.	Кіровоградська	630	269	244	38,7
12.	Луганська	1207	225	175	14,5
13.	Львівська	19807	14841	13240	66,8
14.	Миколаївська	2374	3733	3479	146,5
15.	Одеська	15053	11949	11738	78,0
16.	Полтавська	4462	3649	3437	77,0
17.	Рівненська	1324	985	985	74,4
18.	Сумська	535	650	490	91,6
19.	Тернопільська	1729	1360	930	53,8
20.	Харківська	3714	2918	2915	78,5
21.	Херсонська	2119	2817	2150	101,5
22.	Хмельницька	1610	1489	1418	88,1
23.	Черкаська	2300	1512	1542	67,0
24.	Чернівецька	897	327	325	36,2
25.	Чернігівська	1759	1190	740	42,1
26.	м. Київ	2598	2613	2109	81,2
27.	м. Севастополь	555	—	—	—

Таблиця В. 2

Динаміка кількості місць у будинках та пансіонатах відпочинку
в розрізі регіонів України, складено за [44]

№п /п	Адміністративні території	У них місць			
		2000	2015	2017	2017 до 2015, %
	Україна	62923	15236	13621	21,6
1.	АР Крим	27590	-	-	-
2.	Вінницька	-	-	-	-
3.	Волинська	39	374	374	959,0
4.	Дніпропетровська	1140	787	787	69,0
5.	Донецька	9475	2220	662	7,0
6.	Житомирська	-	-	-	-
7.	Закарпатська	200	250	217	108,5
8.	Запорізька	1812	1032	843	46,5
9.	Івано- Франківська	145	135	135	93,1
10.	Київська	748	70	74	9,9
11.	Кіровоградська	450	-	-	-
12.	Луганська	60	-	-	-
13.	Львівська	340	175	175	51,5
14.	Миколаївська	6791	2004	2416	35,6
15.	Одеська	2023	1088	988	48,8
16.	Полтавська	177	180	-	-
17.	Рівненська	-	-	-	-
18.	Сумська	-	-	-	-
19.	Тернопільська	-	-	-	-
20.	Харківська	1705	-	-	-
21.	Херсонська	8482	6500	5250	61,9
22.	Хмельницька	-	-	-	-
23.	Черкаська	-	-	-	-
24.	Чернівецька	-	220	-	-
25.	Чернігівська	336	-	-	-
26.	м. Київ	650	201	-	-
27.	м. Севастополь	760	-	-	-

Таблиця В. 3

Розподіл туристів, обслуговуваних турагентами, з метою лікування у 2017 році
за регіонами, осіб
фізичні особи-підприємці, складено за [53]

	Обслуговувано туристів, усього	З метою лікування	Відхилення у відсотках, %
Україна	402439	24638	6,12
АР Крим	-	-	-
Вінницька	26395	-	-
Волинська	9545	74	0,78
Дніпропетровська	46086	121	0,26
Донецька	2716	59	2,17
Житомирська	6920	31	0,45
Закарпатська	7255	24	0,33
Запорізька	20841	31	0,15
Івано-Франківська	7000	11	0,16
Київська	17244	2	0,01
Кіровоградська	6024	56	0,93
Луганська	1938	-	-
Львівська	52665	21119	40,10
Миколаївська	5119	1	0,02
Одеська	24101	20	0,08
Полтавська	15472	19	0,12
Рівненська	6317	-	-
Сумська	5941	12	0,20
Тернопільська	5920	9	0,15
Харківська	30838	998	3,24
Херсонська	15454	204	1,32
Хмельницька	19265	6	0,03
Черкаська	17146	33	0,19
Чернівецька	6785	-	-
Чернігівська	11168	527	4,72
м. Київ	34284	1281	3,74
м. Севастополь			

Таблиця В. 4

Розподіл туристів, обслуговуваних туроператорами та турагентами, з метою лікування у 2017 році за регіонами, осіб юридичні особи, складено за [53]

	Обслуговувано туристів, усього	З метою лікування	Відхилення у відсотках, %
Україна	2403987	54661	2,27
АР Крим	-	-	-
Вінницька	12239	-	-
Волинська	7502	816	10,88
Дніпропетровська	29440	926	3,15
Донецька	6515	58	0,89
Житомирська	2596	1	0,04
Закарпатська	7397	4	0,05
Запорізька	26834	52	0,19
Івано-Франківська	66309	345	0,52
Київська	19739	170	0,86
Кіровоградська	2412	32	1,33
Луганська	887	2	0,23
Львівська	122485	32649	26,66
Миколаївська	6686	12	0,18
Одеська	48201	35	0,07
Полтавська	3560	85	2,39
Рівненська	4851	9	0,19
Сумська	5244	25	0,48
Тернопільська	3638	-	-
Харківська	21091	541	2,57
Херсонська	4824	1600	33,17
Хмельницька	7564	4	0,05
Черкаська	3807	53	1,39
Чернівецька	13556	20	0,15
Чернігівська	4806	-	-
м. Київ	1971804	17222	0,87
м. Севастополь	-	-	-